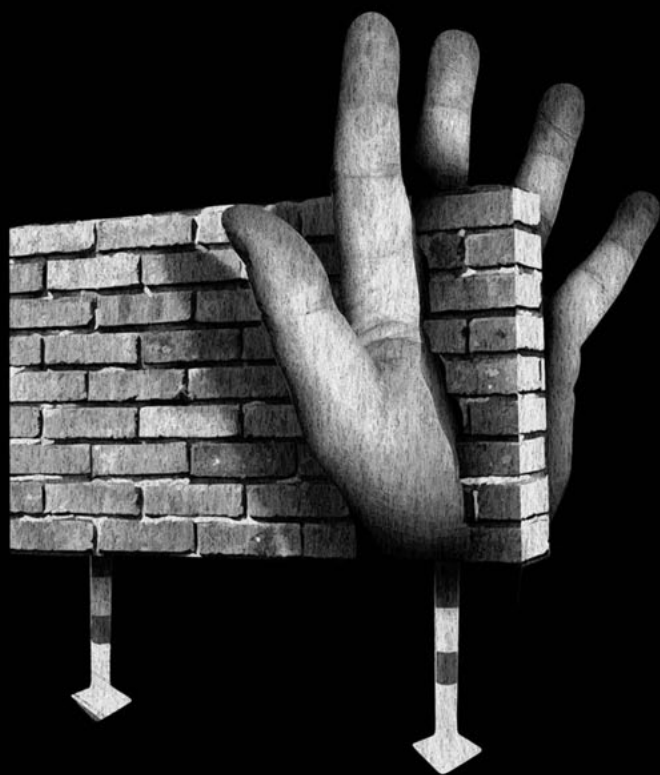

STUDIA ETNOLOGICZNE i ANTROPOLOGICZNE

TOM 22

NUMER 1

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
WYDAWNICTWO

STUDIA **ETNOLOGICZNE** **ANTROPOLOGICZNE**

TOM 22

NUMER 1

Redaktor Naczelny / Editor-in-Chief

Maciej Kurcz

Zastępca Redaktora Naczelnego / Deputy Editor-in-Chief

Magdalena Szalbot

Rada Naukowa / Academic Board

Zygmunt Kłodnicki

(przewodniczący / President)

Gabor Barna

Zuzana Beňušková

Letiza Bindi

Marcin Brocki

Irena Bukowska-Floreńska

Kinga Czerwińska

Daniel Drapala

Anna Drożdż

Zenon Gajdzica

Karel C. Innemée

Petr Janeček

Iwona Kabzińska-Stawarz

Petr Lozoviuk

Katarzyna Marcol

Stepan Pavluk

Agnieszka Pieńczak

Aleksander Posern-Zieliński

Marek Rembierz

Klaus Roth

Halina Rusek

Małgorzata Rygielska

Tadeusz Siwek

Rastislava Stoličná

Grzegorz Studnicki

Miroslav Valka

Stanisław Węglarz

Jiří Woitsch

Piotr Zawojski

Zespół redakcyjny / Editorial Team

Magdalena Szalbot (sekretarz / Editorial Secretary), Ewa Cudzych,
Grzegorz Błahut, Anna U. Piłśniak

Redaktorzy numeru / Issue Editors

Maciej Kurcz, Magdalena Szalbot

Creative Commons Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0

Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0) / Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0

International (CC BY-SA 4.0)

ISSN 2353-9860

Czasopismo elektroniczne, dystrybuowane bezpłatnie. Do końca 2017 roku SEiA ukazywały się również w wersji drukowanej (ISSN 1506-5790) / SEiA are electronic journal, distributed free of charge. Until the end of 2017, SEiA are also published in print (ISSN 1506-5790)

Oficjalna strona internetowa / Official website

<https://journals.us.edu.pl/index.php/SEiA>

Czasopismo jest indeksowane w bazach / The journal is indexed in the databases

Central and Eastern European Online Library, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities, Directory of Open Access Journals, Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS), Most Wiedzy

Redakcja / Contact

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Humanistyczny, Instytut Nauk o Kulturze
ul. Bielska 62, 43-400 Cieszyn, tel.: (+48) 33 854 61 50, e-mail: seia@us.edu.pl

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 22, nr 1
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)

ARTYKUŁY

Mariusz Drzewiecki, Robert Ryndziewicz, Tomasz Michalik, Joanna Ciesielska,
Ewa Czyżewska-Zalewska, Agnieszka Ryś, Agata Bebel-Nowak, Maciej Kurcz,
Włodzimierz Rączkowski, Lidia Żuk

Soba Expedition. The preliminary report on the season of fieldwork conducted
in 2021–2022

Katarzyna Bem-Kukulska

Blizny – między pięknem a brzydotą. Kulturowa percepcja blizny

Karel Altman

Relativismus dolní i horní hranice aktivního trampování nositelů české
trampské subkultury

Anna Drożdż

Wigilijne tradycje kulinarne osadników na Dolnym Śląsku w świetle
materiałów źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego

Łukasz Fyderek

Przyszli w imię religii. Państwo Islamskie w percepcji mieszkańców
północnego Iraku

Informacje dla autorów

Information for the authors

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 22, nr 1
ISSN 2353-9860 (electronic journal)

ARTICLES

Mariusz Drzewiecki, Robert Ryndziewicz, Tomasz Michalik, Joanna Ciesielska, Ewa Czyżewska-Zalewska, Agnieszka Ryś, Agata Bebel-Nowak, Maciej Kurcz, Włodzimierz Rączkowski, Lidia Żuk

Soba Expedition. The preliminary report on the season of fieldwork conducted in 2021–2022 (EN)

Katarzyna Bem-Kukulska

Scars – Between beauty and ugliness. Cultural perception of the scar (PL)

Karel Altman

Relativism of lower and upper limits of active tramping of the Czech tramping subculture bearers (CZ)

Anna Drożdż

Christmas Eve culinary traditions of settlers in Lower Silesia in the source materials of the Polish Ethnographic Atlas (PL)

Łukasz Fyderek

They came in the name of religion. The Islamic State in the perception of the inhabitants of Northern Iraq (PL)

Information for the authors (PL/EN)

ARTYKUŁY

ARTICLES

Mariusz Drzewiecki

University of Warsaw

 <https://orcid.org/0000-0003-1290-9425>

Robert Ryndziewicz

Polish Academy of Sciences

 <https://orcid.org/0000-0002-8443-8362>

Tomasz Michalik

University of Warsaw

 <https://orcid.org/0000-0003-1369-5887>

Joanna Ciesielska

University of Warsaw

 <https://orcid.org/0000-0001-8087-3079>

Ewa Czyżewska-Zalewska

University of Warsaw

 <https://orcid.org/0000-0003-3533-5110>

Agnieszka Ryś

University of Warsaw

 <https://orcid.org/0000-0001-8923-8856>

Agata Bebel-Nowak

University of Warsaw

 <https://orcid.org/0000-0003-3773-7420>

Maciej Kurcz

University of Silesia in Katowice

 <https://orcid.org/0000-0002-9505-7311>

Włodzimierz Rączkowski

Adam Mickiewicz University in Poznan

 <https://orcid.org/0000-0003-3432-1745>

Lidia Żuk

Adam Mickiewicz University in Poznan

 <https://orcid.org/0000-0002-8475-746X>

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 22, nr 1
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)
<https://doi.org/10.31261/SEIA.2022.22.01>

Soba Expedition

The preliminary report on the season of fieldwork conducted in 2021–2022

At the end of 2018 the Polish Centre of Mediterranean Archaeology, University of Warsaw, applied for a research concession in Soba East. The request was accepted and the boundaries of the area have been set (Fig. 1). At the same time the National Science Centre in Poland accepted a project proposal based on agreement no UMO-2018/29/B/HS3/02533. The project was entitled *Soba – the heart of Alwa. Spatial organisation of the capital city on the Blue Nile*. The project introduced a new approach to study the urban plan of the city (Drzewiecki, Ryndziewicz 2019).

The idea for the research included extensive fieldwork utilising various methods and techniques. The area of the site which is still available for study will be surveyed using geophysical methods. Test trenches will be made in locations where the geophysical data is difficult to interpret or that indicate various kinds of archaeological remains, such as kilns, diverse architectural remains, streets, cemeteries etc. Small finds from excavations will be analysed to understand the character of the places and chronology of the features. The already overbuilt parts of the site will be the area of investigation for the cultural anthropologist.

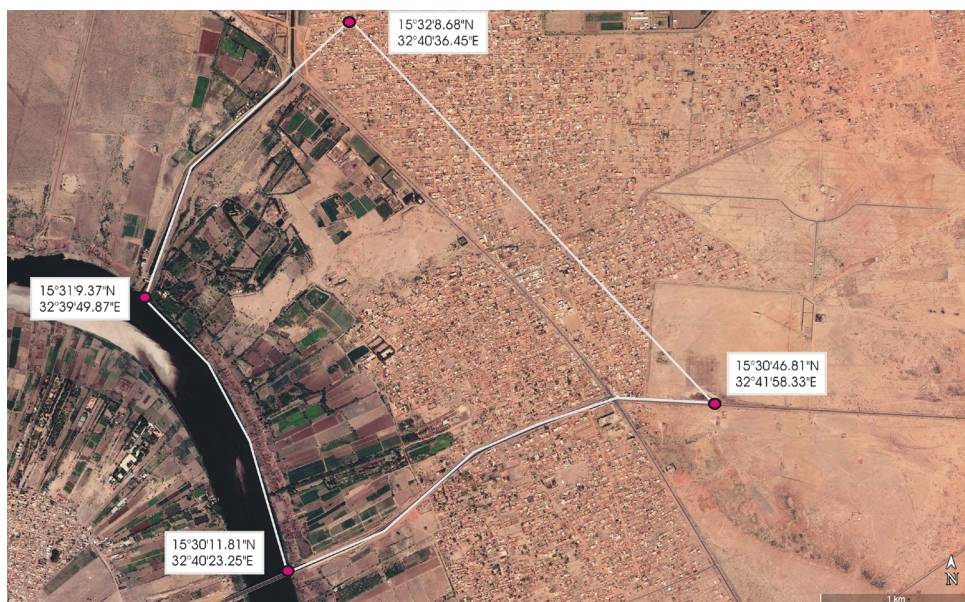

Fig. 1. Research concession
Background image Google Earth.

His aim is to understand the residents approach to archaeological materials by asking about local oral histories and legends connected with the archaeological remains. He will also undertake the subject of the material artefacts with which the residents may have contact on an everyday basis. An additional task for the cultural anthropologists, as well as the other members of the team, will be to approach the community and create opportunities to involve the residents in the study and protection of the site. The first season of fieldwork had been conducted in 2019–2020 (Drzewiecki et al. 2020a). Over the following pages the results of the second fieldwork season will be presented. The second season of fieldwork started on the 21st of November 2021 and finished on the 24th of February 2022 (with a break from the 14th of December to the 10th of January).

In the second season the geophysical survey was conducted in the southern and eastern parts of the available area of the city. Two archaeological excavations have been conducted (Trench 1/GN and 2/GN). One additional dig was opened (Trench 2/SH), next to the police station. The place had been selected for the construction of a toilet for police guarding the antiquities and visitors to the site. Since Trench 2/SH was located on the bank of a seasonal stream (behind the store building), it did not contain archaeological features. Only small finds (pottery and animal bones) were recorded. The concentration of the materials is the result of accumulation happening on the bank of the seasonal stream, indicating

that the small finds were not in situ but have been eroded away elsewhere and brought by the rain waters.

During the season, finishing touches have been made to the storeroom. The building has been plastered, painted white and lightly decorated (motives from Soba pottery ornaments). Door and windows, made by a local blacksmith, were installed (decorated in the same style). The water drainage system covered the roof. The floor inside has been laid with concrete tiles (Arab. *blad habashi*). Iron shelves have been prepared by the same blacksmith to store the archaeological materials. Additionally two iron showcases with glass displays were bought to house the exhibition type objects. In February 2022, all the materials obtained during the two seasons of fieldwork have been deposited inside the storeroom. A copy of all the keys have been given to the Director General of NCAM.

During the fieldwork, we continued to use the names of the mounds and areas which were introduced during previous research in Soba (Welsby and Daniels 1991: 12–15). Thus we made our research in the following areas: GN, HN, H, I, J, K, KE, A, AE, B, BW, and BE (Fig. 2).

Before the geophysical survey and excavation, the surface of each area was documented by means of aerial photography. In combination with ground control points the photographs were used to build a 3D model

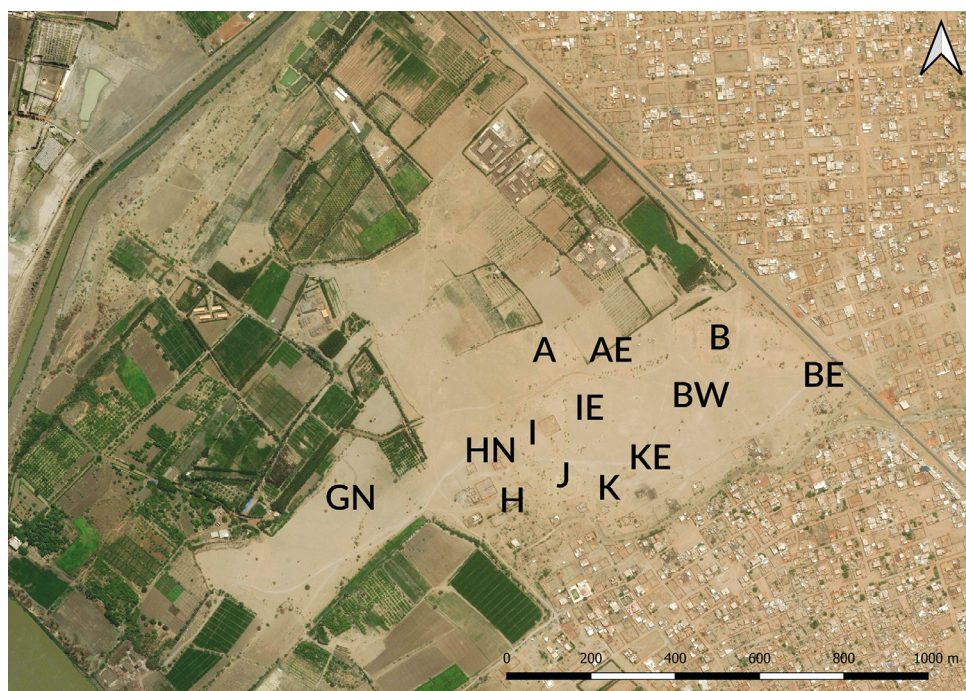

Fig. 2. Location of the areas under investigation
Background image Google Earth.

Fig. 3. Orthomosaic of Area A with the highest mound on the site in the top left corner

Prepared by Mariusz Drzewiecki.

of each area. Subsequently, digital elevation models (DEMs) and orthomosaics were created (Fig. 3).

The project is hosted by the Polish Centre of Mediterranean Archaeology, University of Warsaw and the Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences. Institutions supporting the project are the National Corporation for Antiquities and Museums of Sudan (NCAM), the University of Neelain, Historic Environment Scotland, the University of Silesia and the Adam Mickiewicz University in Poznań.

The team included:

Agata Bebel-Nowak – specialist in macroorganic remains,

Agnieszka Ryś – specialist in stone tools,

Ania Weźranowska – pottery specialist,

Elmontaser Dafaalla Mohamed Elamin Elmoubark – translations and logistics,

Ewa Czyżewska-Zalewska – pottery specialist,

Hisham Khidir Ahmed Karrar – Khartoum State Ministry of Culture, Information and Tourism, Administration of Tourism, Antiquities Inspector,

Joanna A. Ciesielska – archaeologist and physical anthropologist,

Lidia Žuk – remote sensing specialist,

Maciej Kurcz – cultural anthropologist,
Maksym Mackiewicz – geophysicist,
Mariusz Drzewiecki – archaeologist and director of the project,
Melania Ostaszewska – topographer,
Mokhtar Maali Alden Mokhtar Hassan – archaeologist,
Musa Al-Fadl – Khartoum State Ministry of Culture, Information and
Tourism, Administration of Tourism, Antiquities Inspector,
Nagla Abdeen Mohammed – NCAM inspector,
Robert Ryndziewicz – geophysicist and deputy director of the project,
Tomasz Michalik – archaeologist,
Włodzimierz Rączkowski – remote sensing specialist.

During the fieldwork, a training program was implemented for graduates from the University of Neelain and trainees from the National Corporation for Antiquities and Museums of Sudan. The trainees were working in the field with each of the specialists, learning methods and techniques of geophysical survey, archaeological excavations, ethnographic interviews, topographic measurements, aerial photography, inventory of small finds and GIS application in archaeology.

The trainees were (in alphabetical order):

Ahmed Hamdan Farah
Eslam Ali Ahmed Mohamed
Fatima Hamad Ebrahim
Ibrahim Bushara Mamoon Omer
Mohammed Abd Elfadeel Eltayeb Mohammed
Nahid Adam Hdob Suliman
Rajaa Alamein Adam
Safaa Musa Eisa Abbakr

Acknowledgments

We would like to thank the following individuals for their help and support:

Dr Ghalia Garelnabi Abdelrahman
Dr Abdelhay Abdelsawi
Waleed Arafat Ali
Prof. dr hab. Mahmoud El-Tayeb
Katarzyna Szczepkowska
Anna Brzozowska
Anna Bubrzyk
Beata Madaj
Agnieszka Szymczak
Sébastien Poudroux
Dr Fawzi Hassan Bakhiet

Jarosław Majewski
Isabella Welsby Sjöström

Our work would be impossible without the welcoming community of Soba, for which we are truly grateful.

The large-scale geophysical prospection of Soba

The large-scale geophysical surveys started in the 2019/2022 season and was continued from January 10 to February 24, 2022. The description of the goals and assumptions of the proposed non-invasive approach was described in the previous Report (Drzewiecki et al. 2020a: 8–16). The methodology of data acquisition and processing was the same as in the previous season (ibid). Magnetometry (fluxgate gradiometer) was used as a leading method, and in specific cases, ground-penetrating radar (450 MHz central freq. HDR antenna) was used to obtain detailed information about the underground structures.

A significant part of the archaeological site of Soba is not available for geophysical surveys due to the presence of agricultural fields, modern houses, the tarmac road, and other infrastructure elements, as well as scrub vegetation (bushes or small trees) and concentrations of modern trash constantly deposited in several places at the site. For this reason, the studied areas has an irregular shape, dictated by the accessibility of the terrain. The research was focused mainly on the central and eastern areas of the site. The GPR surveys, apart from the above-mentioned area, were additionally carried out within Area CW in the south-western part of the site and in the whole Area OS and its surroundings (areas where trenches were set in the previous season). About 3.1 ha were covered with GPR survey, which together with the research from the 2019/2020 season, gives a total of about 7.5 ha. In 2022, the area investigated by the magnetic method was about 26 ha, which gives a total area of 46.5 ha (Fig. 4), making Soba one of the most widely geophysically investigated archaeological sites in the entire Nile Valley.

Geophysical surveys provided a tremendous dataset about the spatial organisation of Soba, as well as its particular parts (Fig. 5). It turned out to be possible to distinguish individual districts, and also building ground plans in many cases. In several places, damaged red brick structures (visible on the surface as clusters of bricks) were recorded as high-intensity magnetic noise. This was the case of Mound A and its surroundings, where it proved impossible to distinguish between archaeological structures and the magnetic noise. In Area AE, the remains of a monumental structure made of both red brick and mud brick have been identified. Measurement results in Area HN showed the continuation of the vast, densely built-up

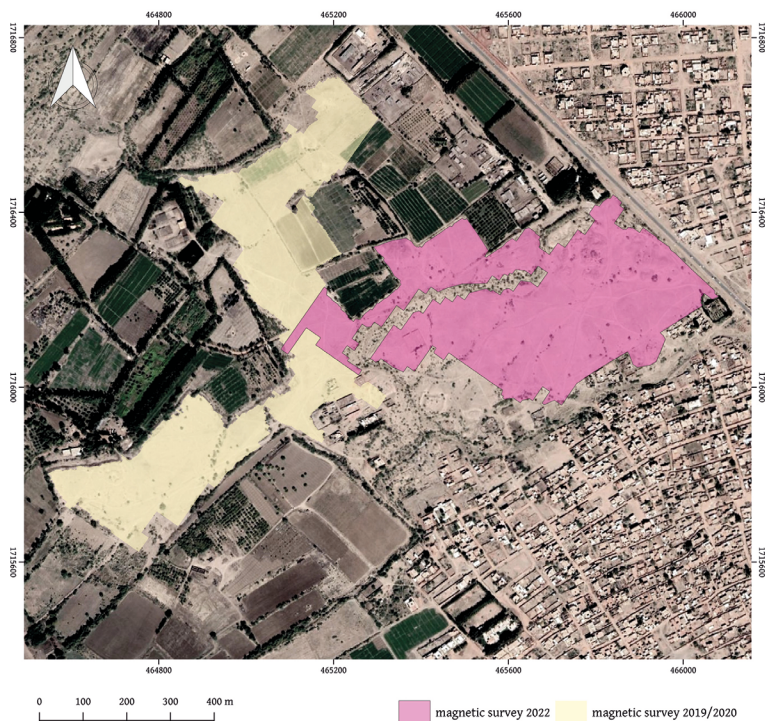

Fig. 4. Magnetic survey in 2019/2020 (approximately 20.5 ha) and 2022 (approximately 26 ha)
Prepared by Robert Ryndziewicz, background image Google Earth.

Fig 5. Magnetic map of Soba
Prepared by Robert Ryndziewicz, background image Google Earth.

district identified in the 2019/2022 season in Area F. It means that both of these areas should be treated as a single unit. In the light of magnetic research, Areas I and IE should be considered as badly damaged districts, with buildings made of red brick. Due to the high-intensity noise caused by a large amount of red brick, it is not possible to identify the structures of Mound I. In the course of the magnetic measurements, the vast area of Mound B the Area BW, covering a large part of the site south of the tarmac road, was found to be covered by large-scale structures. They occupy both Mound B and flat areas around, creating a vast district with monumental buildings. The GPR research, covering a fragment of the Area BW allowed for precise mapping of several buildings (Fig. 6a, 6b).

Numerous dumps of modern rubbish made the investigations of areas K and J not possible.

In the light of the geophysical research undertaken in 2019/2020 and 2022, it is clear that the archaeological site of Soba is an unique medi-aeval urban complex. On the part covered by non-invasive surveys, it was possible to identify complex urban planning patterns, as well as numerous remains of well-preserved buildings. Unfortunately, heavy trucks traffic is increasing the risk of damage for the subsurface archaeological structures. In Figure 7 the correlation of modern tracks and archaeological remains identified by the geophysical surveys is shown.

Fig 7. Red zones indicate modern tracks used for vehicle traffic which are endangering the underground archaeological remains identified with the geophysical surveys

Prepared by Robert Ryndziejewicz,
background image
Google Earth.

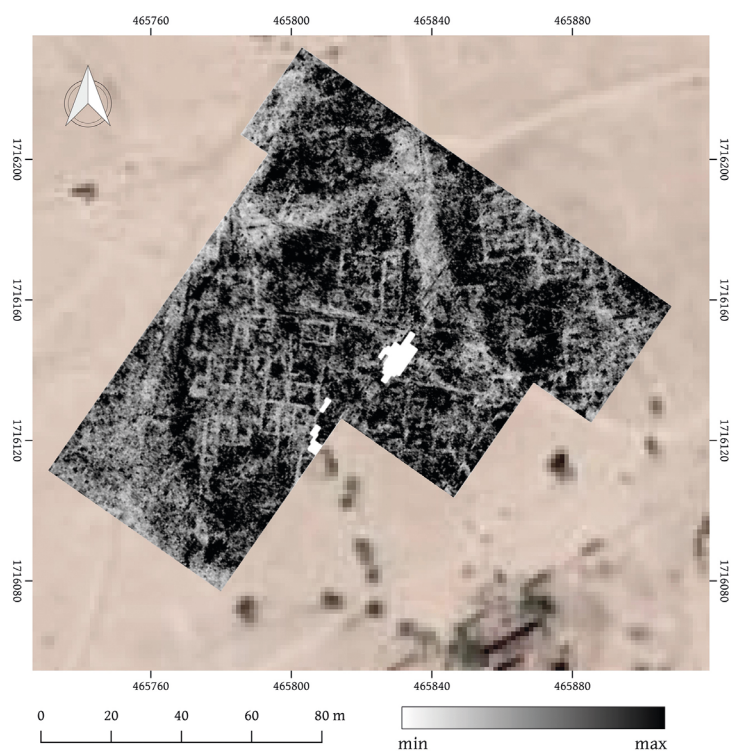
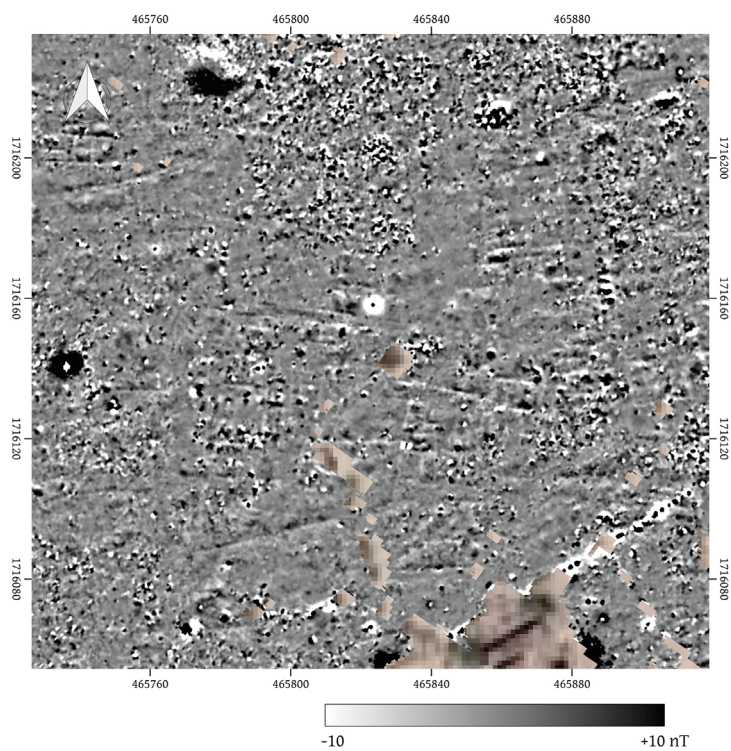

Fig. 6a, 6b.
Comparison
between magnetic
and GPR
survey results
in the Area BW:
a) gradient of
the vertical
component of the
Earth's magnetic
field; b) GPR
amplitude map at
the approximate
depth 30–50 cm
Prepared by Robert
Ryndziewicz.

Trench 1/GN: short fieldwork report

Trench 1/GN (10×10 m) was established in the western part of the site, in Area GN. The location of the trench has been chosen based on the results of the magnetometry survey conducted by Robert Ryndziewicz in 2020. This research suggested the existence of a mud brick complex of considerable size (ca. 25×9 m) and the possible occurrence of red brick architecture in Area GN. The main research question related to Trench 1/GN concerned recognition of function and chronology of potential urban structures located in the described area.

The excavation in Trench 1/GN was conducted between November 22, 2021 and December 9, 2021. Research confirmed the results of the magnetometric prospection – in Trench 1/GN inter alia remains of a relatively well-preserved storage room made of mud brick as well as remains of a furnace made of red brick were discovered.

Before excavation the area of the future trench was photographed and artefacts (mainly pottery) were systematically collected from the surface. After the surface was documented, excavation began. The sub-surface deposit of Trench 1/GN (top soil 1_1GN), was ca. 20 cm deep. This deposit contained pottery fragments, animal bones, shells, stone tools, fragments of glass and beads. In the next layer (no 2) two back-fill deposits (3_1GN, 4_1GN) as well as traces of a robber pit (2_2GN) were discovered. Moreover remains of two walls were registered (w1, w2). The latest deposits of Trench 1/GN contain the possible remains of occasional past activities, including consumption of food and destruction of architectural structures.

Below Layer 2 the remains of wooden and mud brick architecture were discovered. In the eastern and southern part of the trench silt/mud surface, traces of postholes (some of which formed semi-circular structures) were recorded. In the western part remains of a room formed by mud brick walls (thickness approx. 80 cm) were discovered (Fig. 8). After the discovery of the room (named as Feature 1_2021_3) the decision was made to focus exploration in this area.

The upper deposits of Feature 1_2021_3 contained domestic utensils as well as traces of burning and destruction. From Deposit 7_1GN (filling the object 1_2021_3), a large number of fragmented storage and kitchen vessels was collected (Fig. 9). Among the vessels were also relatively well preserved painted vessels, “Pilgrim” Flasks and oil lamps were found (Fig. 10). The deposit also contained animal bones, shells, stone tools construction debris and remains of wooden beams. The character of Deposit 7_1GN suggest that room was abandoned in a hurry – most of the vessels were located in situ and had traces of destruction by fire.

Fig. 8. Trench 1/GN after exploration of Layer 2. In the eastern part remains of wooden architecture are visible. In the western part the outline of Feature 1_2021_3 (storage) is visible

Photo Mariusz Drzewiecki.

Room 1_2021_3 was relatively well preserved. On the east (w5) and south (w4) walls traces of thick orange plaster were registered (Fig. 11). Outside the west (w3) wall lime plaster was found (Fig. 12). Only the north wall was partially destroyed by a robber pit filled with occupation debris (Deposits 6_1GN, 10_1GN).

The floor of the room was made of silt (12_1GN). In the floor traces of post-holes were discovered. The post-holes may be the remains of wooden structures used for storage. In the north part of the building are the remains of a semi-circular furnace made of red bricks, possibly used for cooking (Fig. 13). Room 1_2021_3 may not only be a store, but also a space for preparing food for larger groups of people.

Under the storage room, traces of earlier activity have been discovered. In the lower deposits of Trench 1/GN postholes as well as a mud brick wall were found. The elements mentioned above suggest that the room was built over earlier wood and mud architecture (Fig. 14).

Fig. 9. Trench 1/GN after exploration of Deposit 7_1GN. Along the south and west walls remains of kitchen and storage vessels as well as stone tools are visible
Photo Mariusz Drzewiecki.

Fig. 10. Examples of vessels found in the Feature 1_2021_3
Photo Tomasz Michalik.

Fig. 11. Orange plaster discovered on the upper part of the east wall (w5) of Feature 1_2021_3
Photo Tomasz Michalik.

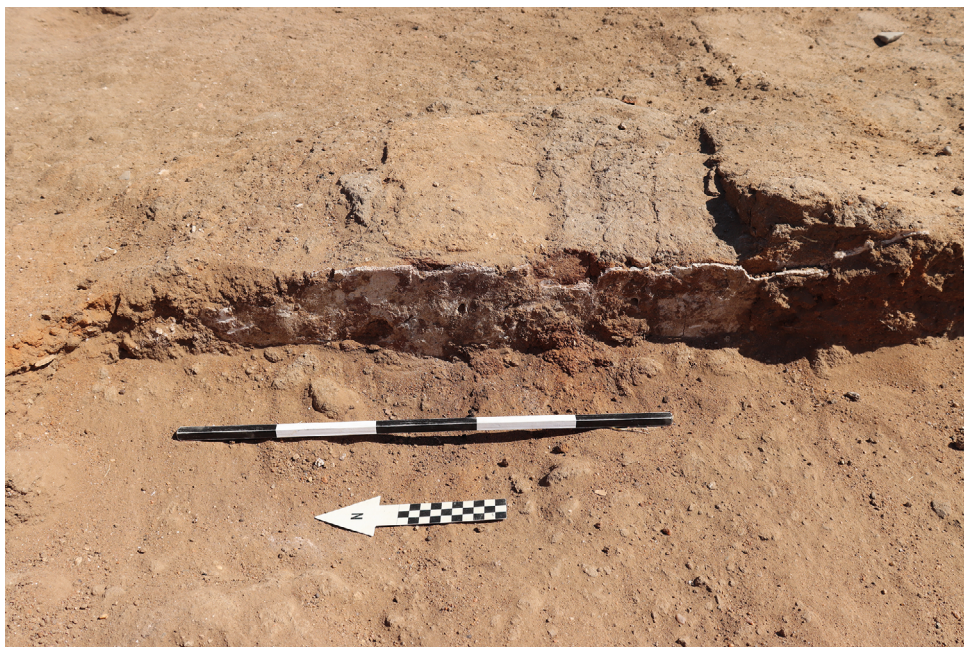

Fig. 12. Lime plaster discovered on the upper part of the west wall (w3) of Feature 1_2021_3
Photo Tomasz Michalik.

Fig. 13. Remains of furnace made by red brick discovered northeast corner of Feature 1_2021_3 (storage)

Photo Tomasz Michalik.

Fig. 14. Trench 1/GN after the end of excavations. In the centre of Feature 1_2021_3 a dark natural layer with postholes is visible

Photo Mariusz Drzewiecki.

In the northeast corner ca. 85 cm below the modern surface natural soil was discovered. Excavations carried out in Trench 1/GN allow us to distinguish 5 settlement phases in the researched area:

Phase I

Sub-phase 1a – the existence of wooden architecture (represented by post-holes in Deposit 14_B_1GN).

Sub-phase 1b – continuation of wooden architecture with the emerging of mud brick architecture (represented by post-holes in Deposits 13_1GN, 14A_1GN and Wall w7).

Phase II

Construction, use and destruction of Feature 1_2021_3 (storage) and the furnace in its northeast corner (Feature 5_2021_3).

Phase III

Emerging of wooden and mud bricks architecture (represented by post-holes discovered in the Deposit 5_1GN and Walls w1 and w2).

Phase IV

Robber activity (represented by cut in wall north (w6) of Feature 1_2021_3 containing ash and consumption debris, and Deposit 9_1GN, fill of cut made in wall west (w3) of Feature 1_2021_3).

Phase V

Occasional consumption activity, represented by the upper backfill Deposits (4_1GN, 3_1GN, 1_1GN) as well as robber activity (Deposit 2_1GN).

Trench 2/GN: short fieldwork report

Trench 2/GN was established on Nov 23 and excavated from Nov 24 to Dec 9, 2021 and from Jan 16 to Jan 30, 2022. The trench, measuring 10 by 10 metres, was located to the southwest of Trench 1/GN and aligned along a N-S axis. The area was chosen for excavation based on the geophysical survey conducted by Robert Ryndziewicz in the previous season. Magnetometric rendering showed a row of square and rectangular rooms, the northernmost of which were selected for exploration.

Before excavation the area of the future trench was photographed and all artefacts (pottery and stone tools) were collected from the surface. The excavation of the first layer, ca. 15–20 cm in thickness, uncovered among other things two mud-brick walls (Wall 1 running N-S and Wall 2 running W-E along the southern half of the square's central axis) (Fig. 15). Deposit 1, slightly compacted gravel sand with moderate admixture of broken red bricks, pottery sherds (Fig. 16) and animal bones (top soil), was identified throughout the trench down to a depth of ca. 20 cm.

During the exploration of Layer 1 sandy soil with a large amount of animal bones (Deposit 2_2GN, southeast corner of Trench 2/GN) and

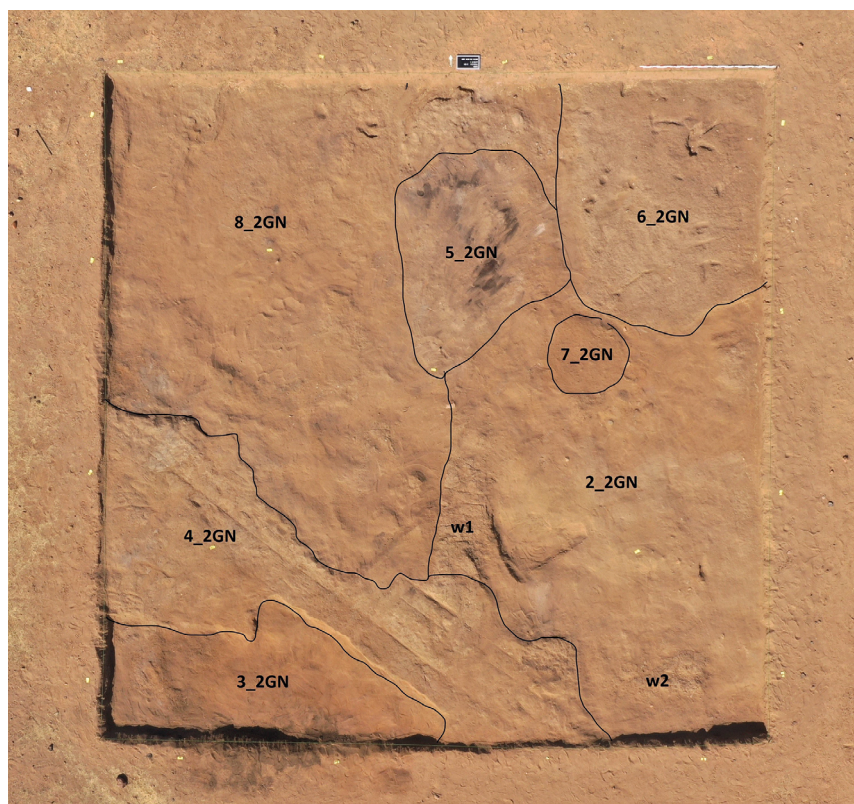

Fig. 15. Trench 2/GN after exploration of Layer 1. The photo shows uncovered walls (nos. 1 and 2), as well as deposits distinguished after exploration of Layer 1 (2_2GN-8_2GN)

Photo Mariusz Drzewiecki.

a concentration of brown soil with large admixture of organic matter were identified (southwest corner of Trench 2/GN, Deposit 3_2GN). Additionally, a large deposit of ash with charcoal was recorded in the central portion of the northern half of the square (Deposit 5_2GN). Upon the conclusion of the excavation of Layer 1, the level was documented using aerial photography and GPS RTK positioning.

The level uncovered underneath Layer 1 seemed to have been composed of a number of different deposits (Fig. 15):

Deposit 2_2GN – greyish yellow sand with some admixture of ash in the southeast corner;

Deposit 3_2GN – dark brown sand with large amount of organics in the southwest corner;

Deposit 4_2GN – greyish mud layer (walking level?) running obliquely from the midpoint of the west side of the trench to the middle of the southern side;

Fig. 16. A selection of pottery sherds collected from Deposit 1

Photo Joanna A. Ciesielska.

Deposit 5_2GN – ashes with charcoal in the middle of the northern half of the trench;

Deposit 6_2GN – grey mud plaster walking level with postholes in the northeast corner;

Deposit 7_2GN – concentration of organics to the south of Deposit 6 (poss. fill of pit);

Deposit 8_2GN – silty sand in the northwest corner.

At the level of ca. 20 cm below the modern ground surface the excavation area was reduced to the southeast quarter of the trench, an area encompassed by Wall 1 to the west and Wall 2 to the south, limited to three deposits nos. 2_2GN, 5_2GN and 7_2GN (Fig. 17), containing some pottery fragments (including some re-used fragments, see Fig. 18a, 18b) and animal bones. The decision to limit the area of research was related to recognition the relationship between the Walls w1 and w2 (whether they form a room?).

Two more deposits were distinguished underneath – no 9_2GN in the southern part and no 10_2GN in the northern. The former appeared to be composed of sand with large admixture of ash, while the latter was

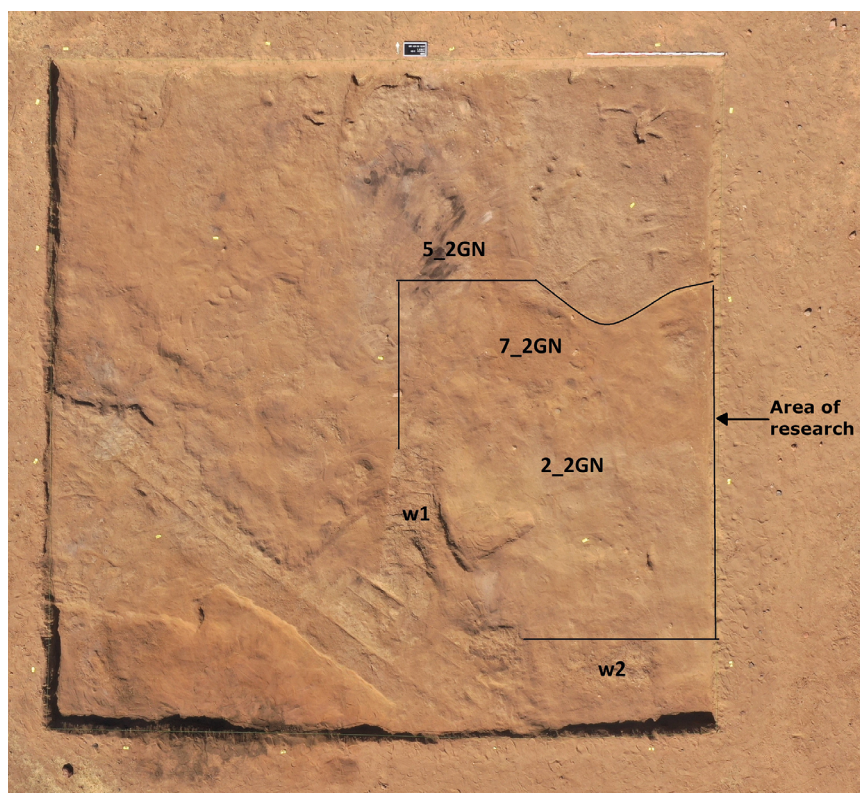

Fig. 17. Area selected for research

Photo Mariusz Drzewiecki.

Fig. 18a, 18b. A re-used fragment of pottery (SOBA_2021/GN2/sfi60) from Deposit 2_2GN

Photo Joanna A. Ciesielska.

much looser in composition with no ash present. Excavation of both contexts yielded moderate amounts of pottery and animal bones. A walking level made of mud with the addition of lime as a hardening agent was uncovered below. Deposit 9_2GN was entirely removed from the top of the walking level (Deposit 11_2GN), while the excavation in the northern part of the square showed a large circular pit in the middle (Feature 2_2021_3), a similar semi-circular one to the east (Feature 3_2021_3, the other half appears to disappear into the eastern section) and a quarter of a third in the northwest corner of the square (Feature 4_2021_3) (Fig. 19). Additionally, the remnants of a water channel constructed of fired bricks were found running across Wall 1 into Feature 2_2021_3 (Fig. 20).

Excavation of the fill of Feature 2_2021_3 (i.e. Deposit 12_2GN) was quickly concluded upon reaching the bottom at ca. 10 cm below the walking level. The entire bottom was lined with plaster, in continuity of Deposit 11. The pit was also provided with two small bore holes – one leading towards NE, another to NW – possibly connecting it with other pits? In the middle of the fill of Feature 2_2021_3, some organic remains were found, suggesting the presence of a plant (not likely a tree, due to the shallowness of the pit). The pit might have also been used to distribute water from the channel to the adjacent pits.

Feature no 3_2021_3 was excavated down to 40 cm below the surface, Deposit 11_2GN, and no plaster lining was found. The upper part of the fill contained large amounts of animal bones, especially of large mammals. The eastern section of the trench showed that the pit was re-filled with trash after it went out of use. Below, the sand was much clearer,

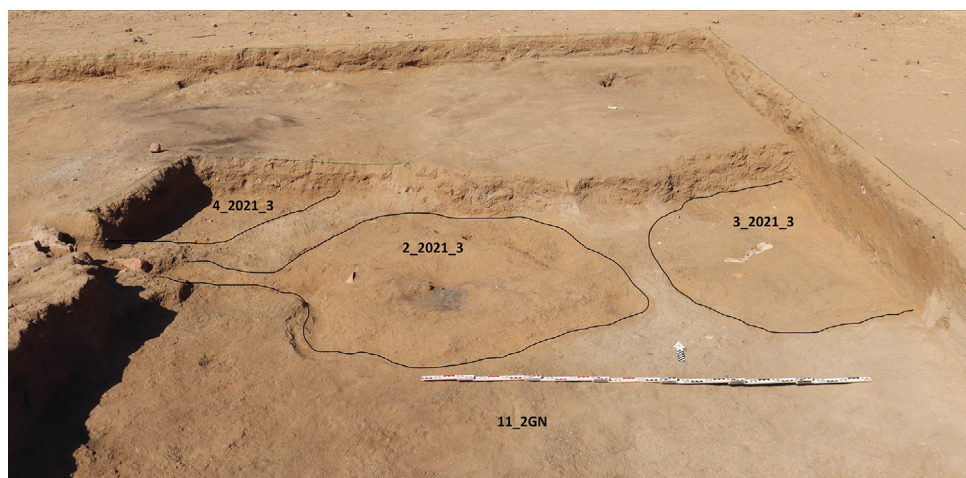

Fig. 19. Features discovered in southeast part of trench 2/GN (remains of plants cultivation system?)

Photo Tomasz Michalik.

Fig. 20. Remains of a water channel discovered next to the northern edge of Wall 1. The conduit possibly supplied Feature no 2_2021_3 with water
Photo Tomasz Michalik.

but still yielded small amounts of pottery and bones. At a depth of ca. 80 cm below the surface the work was halted. Half of Feature 4_2021_3 was excavated. The work was halted at about 20 cm from the walking level (Deposit 11_2GN).

Cleaning of the entire square revealed that Wall 1 was founded at the walking level (Deposit 11_2GN) and appears to be connected to the water conduit. It is not clear whether Walls 1 and 2 are connected, as the two are separated by a narrow passage. However, they seem to be roughly contemporary. Furthermore, the foundations of Wall 2 seem to lie ca. 15 cm above an earlier mud-brick structure (Wall 3) running along the same axis, the top of which is at the same level as Deposit 11_2GN.

The excavated area was extended to the west beyond Wall 1, along the northern border established for the square excavated previously on its eastern side (Fig. 21). The purpose of the enlargement was to recognize structures located to the west of Wall 1, mainly whether there is a continuation of the plant cultivation system there. The excavation of Deposits 5_2GN and 8_2GN yielded moderate amounts of pottery and no other material. The walking level (Deposit 11_2GN) was also identified, along

Fig. 21. Trench 2/GN after extension of exploration to the west. Red bricks in the central part of the trench can constitute the remains of a water channel
Photo Mariusz Drzewiecki.

with a number of broken red brick fragments scattered in close proximity to the water conduit cut across Wall 1. A large piece of conglomerate (a clastic sedimentary rock) was found next to the bricks, in line with the reconstructed course of the channel. The area was cleared down to the walking level, cleaned and photographed. Three-dimensional rendering of the trench was also prepared at this stage, recording the final state of excavation at the end of the season.

The excavation of Trench 2/GN was continued after a short break (in January 2022). First, the remnants of a walking level in the north-east corner of the trench (Deposit 6_2GN) were excavated, sitting on top of Deposit 15_2GN (separated by a thin make-up layer). The western limit of Deposit 6_2GN was clearly formed by a later pit cutting in the middle through the northern half of the square (Feature 4). Initially thought to be another plant pit, Feature 4 turned out to be much larger than Features 2 and 3, with an irregular outline. The pit was first filled

with Deposit 14_2GN, a yellowish sand with some pottery and animal bones, as well as occasional charcoal pieces, followed by another deposit (no 5_2GN) with large admixture of charcoal, ash, animal bones and pottery, filling the its uppermost portion. Deposit 5_2GN contained also a number of stone artefacts, among them a limestone relief fragment (SOBA_2022/GN2/sf224, Fig. 22).

On the western side Feature 4 was found cutting through a sub-square mud-brick structure (Feature 5, Fig. 23), uncovered upon excavation of Deposit 8_2GN. The latter was an orange brown lumpy soil with large admixture of medium-size gravel, semi-compacted, with some pottery and fragments of red bricks in its southern portion. The sub-square structure (Feature 5) was composed of three mud-brick walls joined at right angles, diverging slightly from the N-S orientation towards west. Feature 5 measures ca. 2.75 m (N-S) by 2.25 m (E-W), ca. 30 cm in height (measured from the level of its foundation on top of Deposit 23_2GN, see below). The northern and southern walls are not perfectly parallel, slightly slanting towards each other on the eastern side instead. The N-S wall was covered with a thick layer of plaster with admixture of lime and red-brick fragments (largest of them measuring ca. 20×22 cm, ca. 7–8 cm in thickness), which seems to have extended both outside and inside the structure. At least two levels of red gravel make-up can also be spotted in the section of the fill on its eastern side. Cleaning of the entire structure showed two large pits (post-holes?) on the northern and southern sides, plus a small post-hole next to the western wall. On the northern side a row of red bricks appears to be running perpendicular to the structure and disappears into the northern section of the trench. On the outside (to the west), a priming composed of medium-sized gravel was provided under the layer of plastering.

In the northwest corner of the trench, to the west of Feature 5 and under Deposit 17_2GN (sand mixed with ash and fragmented animal bones) a walking level (Deposit 19_2GN) made of mud with addition of lime was uncovered. Two rows of post-holes were recorded running E-W (Feature 7, Fig. 24), with a northern row of three measuring ca. 15 cm in diameter, and another one below (to the south) composed of four ca. 8–10 cm in diameter. The plaster covering Feature 5 appears to be one with Deposit 19_2GN, indicative of its construction being contemporary with the walking level.

Excavation of Deposit 8_2GN further south along the western section of the trench uncovered the existence of a semi-circular red-brick structure (Feature 6) protruding from the middle of the western section of the trench (outer diameter ca. 2.30 m). The excavation of the upper part of the fill suggested that the structure might be a circular well, in its upper part built of fired brick (ca. 13 cm in width, and 7–8 cm

Fig. 22. Limestone relief fragment (SOBA_2022/GN2/sf224) found in Deposit 5_2GN, the upper part of the fill of Feature 4
Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 23. Feature 5 in the north-western part of Trench 2/GN, view from the west
Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 24. Feature 7 in the north-western part of Trench 2/GN, view from the north
Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 25. Feature 6, a water well with lining of red brick, mud-brick and stone,
view from the west
Photo Joanna A. Ciesielska.

thick) lined with stones further down. Three to five upper courses of red brick were arranged in a step sequence, with the lower tiers narrowing downwards. Upon the conclusion of excavation within the trench, it was decided to extend the trench towards west in order to confirm the identification of the well and record its full extent. An extension measuring 2 by 3.5 m was thus delineated directly adjacent to Feature 5. The section was excavated ca. 30 cm below the modern ground surface, uncovering the outline of the well, tear-shaped on top, pointing NW, and oval below with main axis running N-S (diameter 2.30 m, both N-S and E-W) (Fig. 25). The fill of the well was explored to a depth of ca. 2 m, uncovering courses of bricks tapering inwards, i.e. protruding to narrow down the light of the well (ca. 1.10 m N-S, ca. 95 cm E-W). At the top, the mouth of the well was provided with an opening on its northwest side, possibly to facilitate pulling up buckets of water. Furthermore, at least three spurs were furnished out of single red bricks, evenly spaced around the western side of the well.

Deposit 18_2GN, the upper portion of the well's fill, was a dark grey soil with a large admixture of charcoal, ash, as well as animal bones and pottery fragments. In the lower fill (Deposit 21_2GN) the soil was more compact, with a large amount of ash, but less pottery (Fig. 26) and animal bones. A mud-brick mastaba was constructed next to the well, extending eastwards (Feature 10), towards the channel running across Wall 1. The structure measured 2.20 m in length (i.e. along its E-W axis), ca. 1.20 m in width (measured at its midpoint, although widening towards the well and slightly narrower at its eastern end), ca. 25 cm in height. Feature 10 was clearly constructed on top of the fill of the construction pit of the well (Feature 11), as it showed traces of subsiding mid-way. At its eastern limit the structure ended with two large fired bricks placed in a N-S line, as if forming a blockage. The bricks marked the border of a small, roundish depression (ca. 1.20 m in diameter), possibly a basin (?), between Feature 10 and a mud-brick mastaba provided to support the red-brick channel running across Wall 1.

Deposits 3_2GN and 4_2GN were excavated in order to clarify the extent and context of Wall 4. Deposit 4_2GN proved to be a thick, very compacted mass of rubble, probably from the adjacent walls. Deposit 3_2GN, a thick brown layer of lumpy soil with large amount of animal bones and some pottery fragments was excavated down to the walking level which seems to be identical to Deposit 11_2GN on the northern side of Wall 4. On the southern side of Wall 4, Deposit 11_2GN is only preserved in the southwest corner of the trench, being completely absent towards the east. Meanwhile, Deposit 11_2GN was also identified extending into the northeast corner of the trench, upon excavation of Deposit 15_2GN.

Fig. 26. A selection of pottery from Deposit 18_2GN, Feature 6

Photo Joanna A. Ciesielska.

After cleaning the trench it could be seen that Wall 4 (l = 4.80 m, w = 65 cm, h = ca. 46 cm) was connected perpendicularly with Wall 1, both being founded on top of Deposit 11_2GN. Post-holes of a less-clear patterning were also identified in a portion of Deposit 11_2GN between Walls 1 and 4 (Feature 8).

The excavation of Deposit 11_2GN between Walls 1 and 4 yielded some pottery and animal bones. Underneath, another deposit (no 22_2GN) of yellowish sandy soil with large amounts of pottery and animal bones was found and excavated down to another walking level (Deposit 23_2GN), composed of a very compacted, dark grey alluvial mud with patches of white precipitate – possibly salts (?).

Further exploration revealed that Deposit 23_2GN extends northwards, to the northwest corner of the trench, and into the base of Feature 4. Careful examination of the section on the boundary between Feature 4 and Deposit 11_2GN in the northeast corner showed that the two walking levels (nos. 11 and 23) were divided by a thick, dark brown layer, possibly same as Deposit 22_2GN between Walls 1 and 4. Feature 4 seems to

have cut through Deposit 11_2GN and its priming in the form of Deposit 22_2GN and reached Deposit 23_2GN at its bottom (382.28 m a.s.l.).

Meanwhile, Deposit 23_2GN was also uncovered under Deposit 19_2GN in the northwest corner of the trench, exhibiting an entirely different distribution of post-holes, attesting to the presence of wooden architecture of a circular shape (Feature 12, Fig. 27). It appears that upon the construction of Feature 5 to the east, the floor was re-furbished (Deposit 19_2GN) and a differently-patterned wooden structure (Feature 7) was installed.

Excavation of Deposit 19_2GN uncovered the outline of a circular pit around Feature 6, possibly the construction pit of the well (Feature 11, Fig. 28). Feature 10 [a mud-brick mastaba to the east of the well (Feature 6)], which was partially compromised due to its foundation on top of the fill of Feature 11, was thus excavated in its entirety. The outline of the pit suggests that the well was built at the level of Deposit 23_2GN. The pit was then re-filled with occupation debris. A portion of the walking level (Deposit 23_2GN) on the northern side of the well was subsequently patched up (Deposit 26_2GN), clearly distinguished in colour from the portion that was left untouched during the construction of the well. The distribution of post holes recorded within both portions of the walking level indicate that wooden architecture in the northwest corner of the trench was installed after that. Excavation of Deposit 27_2GN, the fill of Feature 11, showed that the lower layers of the well's outer diameter were built of randomly placed mud bricks, either whole or broken. Adjacent to the walls, the fill was composed of smashed red bricks mixed in with brownish soil. Further from the walls, the pit was filled with brownish, lumpy soil with large amount of animal bones and pottery fragments.

On the southern side of Wall no 4, the excavation of Deposit 20_2GN (uncovered under Deposit 3_2GN, to the east of Deposit 11_2GN) was undertaken and concluded upon encountering a new activity phase composed of a walking level (Deposit 24_2GN) set on top of clean, yellow sand (Deposit 25_2GN). The walking level here is set lower (382.29 m a.s.l.) than the one on the other side of Wall 4, i.e. Deposit 23_2GN (382.39 m a.s.l.).

A small test trench was excavated to the south of the corner where Walls 1 and 4 join. ca. 10 cm below the adjacent walking level (Deposit 24_2GN, 382.27 m a.s.l.), very compacted red clayish soil, was encountered underneath Deposit 25_2GN at ca. 382.05 m a.s.l. No pottery nor other artifacts were found within this context; the excavation was concluded after ca. 20 cm of digging. Another test trench was delineated in the corner between Walls 1 and 4, yielding the same results.

The following phases of activity were distinguished during excavation of Trench 2/GN:

Phase 1: activity level = Deposit 23_2GN installed on top of the natural/geological layers;

Fig. 27. A set of post-holes (Feature 12) forming a circular arrangement within Deposit 23_2GN

Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 28. Feature 11, the construction pit of the well, fill Deposit 27_2GN

Photo Joanna A. Ciesielska.

Phase 2: construction of the well (Feature 6), preceded by the excavation of an irregular pit (Feature 11), followed by the refurbishment of the walking level (Deposit 26_2GN) + erection of wooden architecture in the northwest corner of the trench (Feature 12) and construction of the mud-brick mastaba (Feature 10) extending eastwards from the well, along with the earthwork supporting the water channel;

Phase 3: construction of Feature 5 + walking level, i.e. Deposit 19_2GN on top of Deposit 23_2GN in the western and northern parts of the trench, along with wooden architecture of different design than the previous one, evidenced by a number of postholes arranged in linear patterns;

Phase 4: mud brick architecture (represented by the walking level 11_2GN, Walls 1 and 4, and possibly Wall 3) and plant cultivation (Features 2 and 3);

Phase 5: mud-brick architecture (Wall 2) and wooden architecture (represented by the Deposit 6_2GN (walking level with postholes);

Phase 6: cessation of activity, refiling of Feature 3 and Feature 6 + deposition of upper layers, i.e. Deposits 2–4, 7–10;

Phase 7: digging of Feature 4, cutting across the layers down to Deposit 23_2GN + deposition of its fill (Deposit 14_2GN), followed by the deposition of Deposit 5_2GN on top.

Charcoal samples were collected in the course of the excavation to further clarify of the stratigraphy and sequencing of phases.

Pottery studies

Throughout the season pottery from five trenches (1/SH, 1/CW, 1/CS, 1/G and 1/GN) was examined.

Trench 1/G

Area G, excavated in 2020, was chosen based on the results of the magnetometry survey, which revealed some oval anomalies suggestive of a cemetery. Excavation of the subsurface layers yielded moderate amounts of pottery sherds and a level of brownish silt with an admixture of lime. Natural factors behind the formation of such a compressed layer just below the surface remain obscure (Drzewiecki et al. 2020b: 239).

In this area the amount of pottery collected was small and consisted mainly of kitchenware with a few examples of tableware vessels. The pottery assemblage was mixed with modern pottery and modern bricks. The state of preservation and the small quantity of diagnostic sherds makes it challenging to identify the vessel types (Fig. 29).

Trench 1/SH

Trench 1/SH was also excavated in 2020. In this area, layers with multiple post holes and mud-brick structures were documented. Timber architecture in Trench 1/SH was erected after AD 892–1014 (95%). Mud-brick architecture coexisted with the late phases of timber architecture. The topmost preserved remains were dated to the eleventh century (Drzewiecki et al. 2021: 612).

The pottery recorded in this area consist mainly of kitchenware and storage vessels (Fig. 30 and 31) of the same types as discovered in areas 1/O and 2/OS (cooking pots A, handmade pots B, C, D and storage jars E, F) (Drzewiecki et. al. 2021: 613–616). Only a few examples poorly preserved tableware vessels were recorded (Fig. 32).

Among the recovered pottery, a few examples of sherds re-used as ‘discs’ and discs with drilled hole were discovered. Some of them were probably used as lids, gaming pieces, loom weights or buttons (Fig. 33).

Fig. 29. Pottery examples from Area 1/G (context G1/287)

Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 30. Pottery sherds from Trench 1/SH (context SH1/153)

Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 31. Pottery sherds from Trench 1/SH (context SH1/158)

Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 32. Poorly preserved pottery examples (Inv. SH1/153_01) from Trench 1/SH

Photo Ewa Czyżewska-Zalewska.

Fig. 33. Re-used pottery (Inv. SH1/153_03 left, Inv. SH1/164_12 centre, Inv. SH1/165_08) from Trench 1/SH

Photo Ewa Czyżewska-Zalewska.

Trench 1/CS

Area CS was excavated in 2020. A linear arrangement of fired red bricks was spotted running northwest-southeast on the surface in Area CS, to the south of the Church C. The results of the geophysical magneto-metric survey indicate the presence of a ‘U’-shaped structure on the western side of the putative wall. Nine layers were excavated. A feature causing magnetic anomalies was not found. The excavated area exhibited a high degree of destruction and charcoal samples taken from the intact deposits dated this area to the 8th–9th century AD. The pottery assemblage is quite abundant in this area, consisting mainly of kitchenware (Fig. 34), the same types as in area 1/SH. Pot stands and a so-called “Pilgrim” Flasks (Fig. 35), rare in other examined contexts, were also recorded. A few examples of tableware pottery were also recorded (Fig. 36). Also re-used pottery, as mentioned above, used as lids and gaming pieces were also discovered here (Fig. 37). Unfortunately, analysis of the sherds showed that some contexts were mixed (single vessels were located in several contexts).

Trench 1/CW

Trench 1/CW is located to the west of Church C, in one of the few places where the red brick debris is visible on the surface. The geophysical survey recorded regular anomalies in the vicinity, suggesting the presence of a large complex (Drzewiecki et al. 2020b: 238). Four occupation phases have been identified in this trench. The earliest is comprised

Fig. 34. Kitchenware examples from Trench 1/CS (context CS1/295)

Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 35. Potstand (Inv. CS1/250_11) and “Pilgrim” Flask (Inv. CS1/220_23) recorded in Trench 1/CS

Photo Ewa Czyżewska-Zalewska.

of a mud-brick complex with small and elongated rooms, built after AD 527–615. The second phase of occupation is connected with timber structures built after the mud-brick complex fell into ruin. Phase three, dated to AD 890–1013 (95%), sees the return of mud-brick architecture together with timber constructions. The entire structure was heavily damaged by modern digging (phase four), which reached a considerable depth and cut through phase two, ending at the upper levels of phase one (Drzewiecki et al. 2021: 611).

Fig. 36. Inv. CS1/217_o8+217_o8+234_o2, Pottery examples from Trench 1/CS
Photo Ewa Czyżewska-Zalewska.

Fig. 37. Inv. CS1/220_46 (left), Inv. CS1/269_01 (right), re-used pottery from Trench 1/CS
Photo Ewa Czyżewska-Zalewska.

Large amounts of pottery sherds and more than 30 inscribed fragments of pottery vessels were collected in this area (see also Drzewiecki et al. 2020a: 32, Fig. 40). The pottery assemblage consists mainly of kitchenware as mentioned above: cooking pots (A), handmade pots and storage jars (B, C, D, E, F) (Fig. 38) (Drzewiecki et al. 2021: 613–616), but a quite extensive collection of tableware pottery, so called ‘Soba Ware’ was also recorded (Fig. 39). Such a large amount is not present in other examined areas. Re-used pottery fragments were also discovered in this area (Fig. 40).

Unfortunately, as in Trench 1/CS, the study of the pottery showed that some contexts were mixed.

Trench 1/GN

This area was abundant in pottery, which as in other examined areas consist mainly of kitchen wares and storage jars (Fig. 41), as mentioned above. Especially noteworthy is Deposit 7 (context GN1/329), which yielded the most complete collection of pottery: kitchen wares and storage jars (Fig. 42), pot stands, lamps (Fig. 43), and so-called “Pilgrim” Flasks (Fig. 44). An interesting set is the tableware pottery, combining different types of vessels which share the same style of decoration (Fig. 45).

Preliminary report on ground stone tools from Soba

Preliminary classification

During the season, technological analysis of ground stone tools was carried out. The analysis strategy was designed to determine the function of objects and includes use-wear analysis, morphological and technological descriptions. However, as scientific analyses have not yet been carried out, the categories of this classification aim to narrow the activities to which a given tool was destined.

The assemblage of ground stone tools comprises 234 objects and was recovered during the 2019–2022 field seasons. Based on use-wear analysis they were divided into three main categories:

1. Grinding and pulverizing tools (N = 182; Fig. 46, 49)

The category comprises objects used to grind, pulverise and/or crush. Tools can be divided into two main groups indicating the manner of handling of the tool – active (i.e. 156 grinders) and passive tools (i.e. 31 querns). Grinding tools were used in processing activities, probably mostly in food preparation, but as indicated by traces a red substance (7 instances), also in pigment processing.

Fig. 38. Examples of kitchen vessels from Trench 1/CW (context CW1/190)

Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 39. Example of tableware vessel (Inv. CW1/217_01 +270_01+226_12) (Trench 1/CW)

Photo Ania Weźranowska.

Inv.CW1/217_01+270_01+226_12

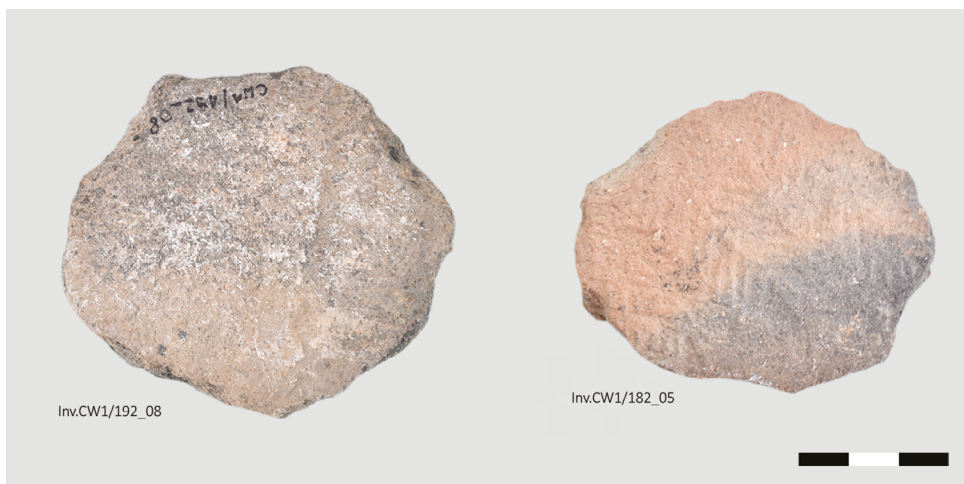

Fig. 40. Re-used pottery (Inv. CW1/212_04 left, Inv. CW1/236_43right)
Photo Ewa Czyżewska-Zalewska.

Fig. 41. Pottery from Trench 1/GN (GN1/306)
Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 42. Pottery from Trench 1/GN (GN1/306) inv. GN1/329_09 (left), inv. GN1/329_17 (right)
Photo Joanna A. Ciesielska - left, Ewa Czyżewska-Zalewska - right.

Fig. 43. Example of
potstand (GN1/sf174)
and lamp (GN1/sf167)
from Deposit 7
(GN1/329)

Photo Joanna A.
Ciesielska.

Fig. 44. Example of so-called “Pilgrim” Flasks (GN1/sf161) from Deposit 7 (GN1/329)
Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 45. Set of tableware pottery form Deposit 7 (GN1/329), bowl – GN1/sf182 (left), lantern? – GN1/sf169 (center), pot stand – GN1/sf181 (right)

Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 46. Category one – grinder CS1/268

Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 47. Category two – pounder CW1/193

Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 48. Category three – abrader CW1/183

Photo Joanna A. Ciesielska.

Fig. 49. Category one – grinders OS1/005

Photo Joanna A. Ciesielska.

2. Percussion tools (N = 15; Fig. 47)

Tools in this category were involved in various activities related to the use of forceful pressure – impacting, smashing, crushing and battering. The group comprises pounders (15) with percussion marks visible only within the small area of a surface. It indicates that tools were used in activities where only brief, abrupt movements were needed.

3. Abrading, smoothing and polishing tools (N = 32; Fig. 48)

This category includes objects used to abrading, smoothing or polishing, and also sharpening tools. The largest subtype constitutes rectangular abraders (24) which also were reused as whetstones (2); the category also includes scrapers (3), cupstone and smoother. The defining feature is removing material from the contact surface, so they could have been used on bone, wood or stone.

The tools often appear to be multifunctional and/or of unique shape. An individual tool may have had various functions within a single category.

The set of ground stone tools found in trench 1/GN, Deposit 7

Tools discovered in Trench 1/GN were classified as grinding tools (6 querns, 14 grinders). The context in which they were found as well as their morphology indicates clearly a correlation between them. Large, basin type querns were used together with disc-shaped grinders, and probably were involved in large-scale processing, grinding cereal grain to flour, for example. Smaller querns were probably used to pulverise and grind substances on a smaller scale, such as processing spices, legumes or seeds.

Plant macroremains from Soba, Sudan

Preliminary Report from season 2021–2022

In February 2021, archaeobotanical material from Soba (seasons 2019–2020 and 2021–2022) was studied. A total of 13 samples (Table 1) were examined (7 archaeobotanical samples and 6 mudbrick samples). Archaeobotanical samples were processed in February 2022 using the dry sieving method (mesh sizes 1 mm and 0.5 mm). Mudbrick samples were crushed and then processed by the using water flotation method (mesh sizes: 1 mm and 0.5 mm). All samples were sorted manually using a PZO MST 130 microscope in Soba. Taxonomic identifications were based on reference images in van Zeist & Bekker-Heeres 1984; Jacomet 2006; Neef et al. 2012. In most cases specimens were well preserved, most of them are carbonized. The majority of uncharred items (Fig. 52)

seems to be modern contamination (except desiccated wild grasses extracted from mudbrick samples).

Four of the samples contained no seeds, grains, fruits or vegetative parts of plants, only charcoal fragments. Archaeobotanical samples contained typical plant remains (charred) for the region: broomcorn millet caryopses (*Panicum miliaceum* L.) (Fig. 50), weeds and wild grasses and more unusual findings as grape seeds (*Vitis vinifera* L.) (Fig. 51) as well. The samples need further, more detailed analysis.

Mudbrick samples contained remains of charred and desiccated wild grasses, also in need of further analysis. The amount of plant remains in the material from the mudbrick samples is too scarce to be considered as intentional organic temper.

Table 1. Samples examined in 2022 in Soba

Sample ID	Context	Volume [ml]
Soba 2021/GN1/sf179	Fill of the pot	1500
Soba 2021/GN1/s203	Fill of the “Pilgrim” Flask	5600
Soba 2020/SH1/s083	Gray silt with ash	1000
Soba 2020/SH1/s088	Gray silt with ash	100
Soba 2021/GN1/s202	Fill of the “Pilgrim” Flask	100
Soba 2021/GN1/s194	Fill of Soba 2021/GN1/sf202	75
Soba 2021/GN1/s187	Fill of pot Soba 2021/GN1/180	450
Soba 2021/GN1/s205	Mudbrick	3500
Soba 2021/GN1/s206	Mudbrick	3000
Soba 2021/GN1/s204	Mudbrick	1500
Soba 2021/GN2/s 222	Mudbrick	300
Soba 2021/GN2/s 223	Mudbrick	500
Soba 2021/GN2/s 224	Mudbrick	500

Prepared by Agata Bebel-Nowak.

Fig. 50. Broomcorn millet extracted from Soba samples
Photo Agata Bebel-Nowak.

Fig. 51. Grape seeds extracted from Soba samples
Photo Agata Bebel-Nowak.

Fig. 52. Desiccated plant remains (modern contamination) extracted from Soba samples

Photo Agata Bebel-Nowak.

Ethnographic research

In November/December 2021 and January/February 2022, ethnographic research was carried out in Soba. The research focused on the following areas: Ganaab (قنيعاب), Salama (سلامة), Tureab (تويراب), and Sigeila (سقيلة).

The field research was also carried out in the town of Eilafun. The main focus of fieldwork was to investigate the knowledge on the archaeological artefacts and archaeology, cultural memory as well as beliefs and customs connected with the site. A series of public consultations on the future of the site and forms of its protection was also organised. In November/December, activities were also organised in one of the primary schools in Ganaab – and a local oral folklore writing and art competition was held. Winners were rewarded with small gifts from Poland. In total, 41 ethnographic interviews and 13 observations (participant and non-participant) were conducted (Fig. 53).

The development of settlement in the study area after the fall of Soba (1504) until the beginning of the 20th century is hard to trace. According to oral traditions, in the 16th and 17th centuries, the region where Soba once stood, now devoid of permanent inhabitants, was above all a land of

Fig. 53. During one of the interviews in Soba in 2021

Photo Maciej Kurcz.

Sufi masters. Here they found ideal conditions to be connected with God through asceticism and living a life in solitude (Abd el Rahman ibn Tarraf, Abdulla Wad Ḥasoba el Moghrabi), other holy men also found favourable conditions here for farming and political careers (Idriss Wad Mohamed el Arbab). According to oral tradition, in the second half of the 19th century, Mugharba nomads gradually began to settle in Soba. One of the first was sheikh Abd Salam, who settled here permanently in 1885 with his family and is responsible for the origins of the present day districts of Salama and Sigeil. Over time, other Arabs started migrating here: Batahin, Ja'alín, Shaigiya and, above all, Hanassiya. Settlement points such as Salama and Soba el-Tajiba (today's Sigeila) appear on British maps (1910–1975). According to a family tradition, Mohamed Ahmed Ganaab's family settled in the area in 1946, giving rise to the Ganaab district. As before, drought and the prospect of farming were the accelerator for migration. Over the

last hundred years Soba has been an object of ongoing migrations. Initially, the majority of the migrants were nomads and camel keepers. With time, other groups joined this process. Today, Soba attracts people from the peripheries and from nearby Khartoum alike. These are both people pushed out from various parts of Sudan, and even from outside its borders, by poverty, internal instability or disease, and relatively wealthy groups, residents of the Khartoum metropolitan area. The factors attracting migrants include: housing prospects (relatively cheap and accessible land), income (both in trade and agriculture). Important – as emphasised by many interviewees – are also harmonious social relations and security.

Today the archaeological site¹ begins right at the main road. A cast-iron fence runs along this part of the border; it creates a barrier for wind-blown rubbish – mainly plastic packaging. From the south, from the side of the urban development, the iron fence extends only for a few dozen metres, and the border becomes irregular. Formally, it is marked by the meandering valley of a periodic river. Further on, brick walls appear in places, and then a cast-iron fence again, which separates the site from the croplands and pastures. From the west (from the Blue Nile side), the site is also adjacent to croplands. In this place, however, the boundary is marked by a dense row of concrete posts. This is a new element which has appeared recently, and is supposed to protect the site not so much against the presence of people, but against the expansion of local farmers who, using the *fait accompli* method, take over more and more parts of the protected area for cultivation. The concrete posts immediately caused a big commotion among the local population – especially the local farmers. The farmers were concerned about the lack of communication with the farms, as well as the green areas along the Nile. The open character of the site is of great importance to the locals and will probably affect further attempts to protect the site. From the north, the boundary ceases to be a straight line; irregular cultivated fields cut into the site, forming nine separate areas, in terms of ownership; the largest of them belongs to Muzamil al Kurdi and is about 50 ha. In 2021, solar lights were erected. An important change. The site, from an unlit space, being some sort of a gap in the urban development, changed into a lit space, and therefore safer and more accessible. Unlike the fence, it does not arouse special emotions among the locals.

‘Alua’, ‘Asar’ or ‘Kusha’ – these are the names most frequently used to refer to the archaeological site. People connected with agriculture and breeding refer to the site as Masra al Kurdi (‘Kurdi’s farm’) – the largest

1 The area which is currently free of buildings and has physically set boundaries is meant here, in contrast to the entire area where, as it is believed, the remains of medieval Soba may be located, i.e. also: Marabiyya, Ganaab, Suk, which today are covered by modern urban development.

in the area. All names are beautiful examples of metonymy and express a certain specific attitude to 'Old Soba'. For many it is also a place where antiquities (asar) exist; it has the status of a protected area, has defined boundaries and is guarded by the police. This is also a deserted space, full of rubbish, literally and symbolically impure. Finally, for a large part of the interviewees, it is still a mysterious and uncanny place. It is a part of religious folklore deeply rooted in the rural community of inhabitants of Soba. It is also a place where nature can come back to life and explore the deserted urban landscape. It is used by people as a source of food, fuel, material for the production of tools, traditional medicines or shade. Interestingly, knowledge about a large proportion of these species is rather poor. They are almost completely unknown to the locals, as they cannot be found in the typical urban greenery. This is a place where two worlds meet – the woody savannah and the intensively cultivated Nile valley. An area of undeniable beauty, which is in contrast to the typical urban development and gives the place a somewhat rural character. Ecological conditions make this area attractive for the nearby town – among other things for its teenage inhabitants.

For children and young people, the site offers all kinds of opportunities. It is invariably a children's playground. Yesterday and today. Children comb the surroundings in search of something interesting to re-use. It happens that their curiosity is caught by artefacts lying on the surface. For young people, on the other hand, it is above all a place to meet or 'walk aimlessly' – especially within the green areas, closer to the Nile. A broad, undeveloped strip of land, together with the proximity of the river, make the site an important local transport route. Trash collectors, beggars or simply 'loose people' regularly appear here. They probably look for some 'treasure' as much as for some privacy and rest from the hustle and bustle of the city.

The archaeological site is, as it was signaled earlier, referred to as 'kusha' by some, i.e. a place where waste is stored. Formerly it was also a term used to describe a rubble heap, a place covered with the remains of old buildings, often a source of building materials. In the past centuries, Old Soba had precisely such a function – the characteristic large-sized red brick, locally known as *tub* – was obtained here. The inhabitants of Soba stressed that the most important public buildings in Khartoum, such as the Anglican Church next to the Governor's Palace (today the Republican Palace Museum), Gordon Memorial College (today the University of Khartoum), a railway station in Khartoum North, El-Oyoun Hospital, Turku-Egyptian Hospital (later 'The River Hospital' and today the seat of the Federal Ministry of Health) and tombstones in Farouk Cemetery were built from local bricks. In fact, 'bricks from Soba' have appeared in the context of almost all historical buildings in Khartoum or even Omdurman (Fig. 54).

Fig. 54. The bricks from Soba in the Khalifa's house

Photo Maciej Kurcz.

For many inhabitants it is a source of pride that the most important historical buildings in the capital were built from the material coming from Soba. Perhaps these stories should also be treated as elements of a legend of some sort about the origin of the city, a series of mythical events that lay at the foundations of the metropolis, and were in fact connected with crucial moments in the modern history of Sudan (Turkish occupation, Mahdist Revolt, British-Egyptian reconquest). If, for some, these stories are associated with pride and classified as glorious, for others they rather speak of the imperial theft that Soba has experienced since colonial times. To some extent they are objects of an 'ethnic' nature – in the eyes of the locals symbolising the kingdom of Alua and former Soba. What is interesting, the so-called 'Christian brick' appears as evidence of indigenusness of the people living here. Especially as they used similar building techniques. However, the bricks from Soba were of better quality. This is also the opinion of the vast majority of the local inhabitants. Thus, simultaneously, it is also a tangible proof of splendour of Old Soba – of the high standard of living of its inhabitants, and even their above-average physiognomy (the myth of Anaj). This fact has often been pointed out. The positive valourisation of the past may be related to the economic crisis in contemporary Sudan. The use of medieval bricks to construct tombstones can be considered as a sign of respect for ancient materials. Examples of such re-use of this material can be found in the local cemeteries, including Eilafun, several kilometres away from Soba. Informants

confirmed that once bricks from Christian buildings were also used to construct residential buildings. However, nothing confirms this fact today. Maybe since modern building material became a part of architectural decor, the re-use of medieval bricks has become rare. In nearby el-Gereif East, there are now brick factories producing bricks from local clay, highly valued in the area. To some extent, they can be regarded as continuation of the tradition of producing building materials of fired bricks.

In the cultural memory, every end (of a civilisation, dynasty, epoch...) is usually associated with an extraordinary story. Often it takes a form of a legend woven around the figure(s) who directly led the 'old world' to destruction, thus assuming the role of a mythical scapegoat. Also the fall of the medieval Nubian kingdom of Alua had a dramatic ending and was basically connected with one person – a woman named Ajoba. We do not know when this story appeared. The interviewees stressed unanimously that it was very old, and that they knew it from the stories of their grandparents, parents or holy men. The source of popularity of the legend of Ajoba is also the contemporary school or popular culture, which made Ajoba almost a historical figure, referring to the beginnings of Islam in Sudan. Archaeological (also ethnographic) research has 'revived' the legend of Ajoba. This character has even become synonymous with the ruins of medieval Soba. Old Soba is "Ajoba's kingdom", and finding Ajoba's 'castle' or 'tomb', in the locals' opinion, should become the main objective of archaeological research. Interesting are also the attempts to reinterpret the story in the context of protests following the November (2018) coup. This element should be, without any doubt, added to the panoramic picture of Ajoba. On a tide of the revolution, at least among the young generation, Ajoba was reduced to a pop culture figure of *kandake* – a leader (Fig. 55), built on the experience of political protests at the end of Omar al Bashir's rule.

What is the attitude of the residents to archaeological remains? As regards building houses, they were above all a problem which had to be discretely resolved. The situation was similar with the bone material, maybe with the difference that human remains were exhumed. Perhaps the practice of treating monuments as rubbish should also be read metaphorically. As we know, in many cultures graves are a meaningful sign, certifying the ownership of a given territory. Therefore, their removal or profanation can be considered as an action symbolising a final change to this state of affairs. During the field research we managed to establish that the status of the archaeological site and monuments is not clear. Old Soba belongs more to the past than to the future. In fact it does not refer to any current affairs. Some objects, mainly due to their similarity to the equipment still in use in the province, were brought back to life. Once, according to some respondents, anything people needed was taken from

Fig. 55. Ajoba-Kandake from a school girl's drawing – Soba, 2021

the ruins. They were kitchen utensils, pieces of wood, cowrie shells or whatever else that could be useable. Today these items have literally become a thing of the past. They were been destroyed, given away or sold. Much of what seemed to be known and invariable for decades sinks into oblivion today. Many people were aware that these 'new ways' of everyday life appeared at the end of the 'old ways'. It must be remarked here, however, that it is not a process that has definitely come to an end. For some part of the residents, who seem to be strongly rooted in a rural environment or has recently appeared at Soba, the past is still not a different land where everything was done differently. A good illustration of this fact are different reactions to the artefacts excavated from the site. For some, they are still evidence of familiarity with the people who used to live there, and also evoke nostalgic memories of their family home, rural life or the times before migration to Soba. Finally, for some, objects from the past are simply nice or intriguing and therefore worth preserving. We see that for a large part of residents of modern Soba archaeological monuments are 'objects of memory' that refer to the past and activate memories. We should, therefore, treat them both as archaeological and anthropological traces, since tangible, ethnographic stories have been condensed in them. It has an enormous potential for the actions which are aimed to involve the local population and draw the attention of residents to research conducted in their own neighbourhood. This is probably why the idea of a 'museum in the sand' and the inclusion of

both objects from the excavations and those which will show the 'traditional' culture of the Mugharba Arabs was received with general enthusiasm by the inhabitants. Heritage and history recreated from exhibits.

GIS and Remote Sensing for Archaeologists: An Introduction, The University of Neelain, Khartoum, February 13th–17th, 2022

Between the 13th and 17th February 2022 the University of Neelain, in co-operation with the University of Warsaw, organised a five-day workshop on GIS and remote sensing methods and their applications for archaeologists. The aim of the workshop was to introduce basic concepts and tools used by archaeologists in field survey and data processing. It began with a discussion of the participants' knowledge about the topic and their expectations for the outcome. The following areas of interests were identified:

1. to learn modern techniques,
2. to use GIS for field survey and making archaeological maps,
3. to provide new ideas for teaching,
4. to introduce GIS as a research tool for past societies' studies as well as heritage protection and management.

The broad range of proposed issues resulted from the structure of the group. This included archaeologists working both in academia and heritage management who also had different backgrounds and experiences – i.e. early stage vs. advanced practitioners (see the list of participants in Table 2). The ensuing curriculum was structured to meet those expectations. Due to its introductory character, the main emphasis was put on basic concepts although various ideas of GIS and remote sensing applications were discussed following participants' particular interests, including adjustment of those tools for use in their work/projects.

The workshop was divided into two parts: theoretical lectures and practical exercises. The theoretical module introduced basic terminology, categories and historical background to GIS and remote sensing applications in archaeology. The practical part of the workshop covered both fieldwork and computer labs, during which participants obtained and worked on vector and raster data. During fieldwork survey at Soba site participants acquired spatial data using hand-held GPS and mobile applications (e.g. Gaia GPS, GPS Essentials etc.). This allowed them to record locations of archaeological features and artefacts and also to record the extent of surveyed areas. Additionally, students also took ground-based photographs of archaeological structures and documented a range of threats. A second module of the field survey covered photographic documentation by drone (Fig. 56a–e).

Computer labs covered several steps from data acquisition through processing to preparation of an archaeological database and data visualisation. A range of spatial data were acquired from open sources (historical and modern maps, satellite imagery, administrative data etc.) which allowed us to introduce participants to various internet resources (e.g. Library of Congress). Both field survey data and open source data were processed using open source softwares. This included EasyGPS (initial processing of GPS data) and GoogleEarth (access to VHR satellite imagery to control data accuracy/quality). Data processing and maintenance also emphasised the importance of understanding metadata (image resolution, geotagging etc.). The collected data was processed, analysed and visualised in QGIS (Fig. 57a–e).

An integral part of the workshop was the application of satellite imagery to identify archaeological structures and existing natural and anthropogenic threats. Based on it, participants prepared a spatial database which included information that is important both for research and heritage protection and management.

Table 2. List of participants

No.	Name	Affiliation
1	Selma Khogli Ali Ahmed	University of Neelain
2	Fawzi Hassan Bakhiet	National Corporation for Antiquities and Museums of Sudan
3	Rehab Shamboul Musaab Musaad	University of Neelain
4	Nuha Abdel Hafiz Abdael Aziz	University of Khartoum
5	Salma Dawelbeit Hamid Nafi	University of Neelain
6	Ahmed Alhaj Omer Balela	University of Neelain
7	Nagla Abdeen Mohammed	National Corporation for Antiquities and Museums of Sudan
8	Abdelgadir Elkhazien	University of Neelain
9	Nusayba Abdalhameed Ahmed Alajab	University of Bahri
10	Ibrahim Bushara Mamoon	University of Neelain
11	Suaad Mohammed Ismail Ahamed	University of Neelain
12	Hadia Mohammed Shawgi Gamal	University of Bahri
13	Magda Ahmed Maghani Mersi	University of Neelain
14	Elmontaser Daffalla	National Corporation for Antiquities and Museums of Sudan

Prepared by Rehab Shamboul Musaab Musaad.

Fig. 56a–e. Field survey using a hand-held GPS, mobile applications and drone at the site of Soba

Photos Lidia Żuk and Mariusz Drzewiecki.

Fig. 57a, 57b. Participants working during the workshop in the computer lab and closing ceremony
Photos Lidia Żuk.

Acknowledgments

We would like to thank University of Neelain's authorities, especially Professor Mohamed Elamin Ahmed Mohamed, Vice-Chancellor, for giving us the opportunity to organise the workshop and providing us with facilities. Special thanks should be addressed to Dr. Rehab Shamboul Mussab Musad and Dr. Fawzi Hassan Bakhiet for their incredible effort to organise practical aspects of the workshop and ensuring its smooth running. It was great honour to host Dr. Kamal Aldin Abdalmanem, Polish Honorary Consul in Sudan, at the closing ceremony.

* * *

Having completed our research work we attempted to contact the persons featuring in the photographs presented herein, in order to be granted their consent for making their images public; however, in the process we were faced with insurmountable difficulties. The Editors thereby declare that they used their best efforts to have found copyright holders and/or administrators. If you happen to be one of the aforementioned persons but have not been identified, please send us a message.

References

- Drzewiecki M., Ryndziejewicz R., 2019, *Developing a new approach to research at Soba, the capital of the medieval kingdom of Alwa*, "Archaeologies", vol. 15, s. 314–337, <https://doi.org/10.1007/s11759-019-09370-x>.
- Drzewiecki M., et al. 2020a, *Soba expedition: preliminary report on the season of fieldwork conducted in 2019–2020*, Khartoum, Figshare. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.12023022.v2>.
- Drzewiecki M., et al. 2020b, *New fieldwork in Soba East (season 2019–2020)*, "Sudan and Nubia", [vol.] 24, s. 233–246.
- Drzewiecki M., et al. 2021, *Interdisciplinary research into the legacy of the medieval metropolis of Soba in a modern Khartoum Suburb*, "African Archaeological Review", vol. 38, s. 597–623. <https://doi.org/10.1007/s10437-021-09459-1>.
- Jacommet S., 2006, *Identification of cereal remains from archaeological sites*, Basel, Basel University.
- Neef R., Cappers R.T.J., Bekker R.M., 2012, *Digital atlas of economic plants in archaeology*, Groningen, Barkhuis.
- Welsby D.A., Daniels C.M., 1991, *Soba. Archaeological research at a medieval capital on the Blue Nile* (Memoirs of the British Institute in Eastern Africa number 12), London, Thames & Hudson Ltd.
- Zeist W. van, Bekker-Heeres I.A.H., 1984, *Archaeobotanical studies in the Levant. 2. Neolithic and Halaf levels at Ras Shamra*, "Paleohistoria", [vol.] 26, s. 151–170.

.....

Mariusz Drzewiecki is a researcher at the Polish Centre of Mediterranean Archaeology of the University of Warsaw. Has been working in Sudan since 2005. Author and co-author of publications on the defensive architecture in the Middle Nile region.

Robert Ryndziewicz is an archaeologist who specialised in the near-surface geophysics (mainly GPR, Magnetometry and Earth Resistance) applied for the archaeological prospection. Co-investigator in numerous research projects in Sudan, Egypt, Spain, Italy, Ukraine, Jordan and Poland. Since 2015 member of the International Society of Archaeological Prospection.

Tomasz Michalik, PhD is an archaeologist and cognitive scientist. He works in the Polish Centre of Mediterranean Archaeology, University of Warsaw. As a part of his research work he tries to answer two questions: (1) how were people thinking in the past and (2) how the construction of the human mind shapes our knowledge about the past.

Joanna Ciesielska, PhD is an archaeologist and bioarchaeologist in the field of Nubian studies, with special focus on the funerary archaeology of the medieval Nile valley. She has received her doctoral degree from the University of Warsaw in 2022. Dr. Ciesielska was a participant in multiple archaeological projects, incl. Egypt, Sudan, Saudi Arabia, Lebanon, and China. She is a member of the project “Soba - the heart of the kingdom of Alwa” as an archaeologist and anthropologist.

Ewa Czyżewska-Zalewska is a researcher at the Polish Centre of Mediterranean Archaeology of the University of Warsaw. She has been working in Sudan and Egypt, and she has published articles on pottery from the post-Meroitic Nubia and Late Roman Egypt.

Agnieszka Ryś is an archaeologist with research interests focused on the household economy, craft, and technology in ancient Egypt and Nubia. She is a PhD student at the University of Warsaw with a project dedicated to the study of household production in Egyptian settlements and its socioeconomic aspect.

Agata Bebel-Nowak graduated in Egyptology and Archeology at the University of Warsaw. Currently, a PhD student at the Interdisciplinary Doctoral School of the University of Warsaw. The main subject of her interest is the ancient diet and food economy. The topic of her PhD thesis is “Researches on grain use and processing methods in the Ancient Near East. Comparison of data from Egypt and Mesopotamia”.

Maciej Kurcz, PhD, Hab., cultural anthropologist assoc. prof. at the University of Silesia in Katowice. His research interests lie in cultural dynamics in modern Africa both in the context of rural societies and urban centres. He has been engaged in researching Sudan since 2000. His works include the books: *Beyond the Third Cataract* (PTL, 2007) based on field research in northern Sudan in 2003 and 2004, and *How to Survive in an African City. A Man Faced to Borderiness and Urbanization Processes in South Sudanese Juba* (University of Silesia Press 2012).

Włodzimierz Rączkowski is a professor of humanities, archaeologist, and a specialist in the use of remote sensing methods in archaeology, especially aerial photography. His focus is on theoretical approaches to archaeological research. He works at the University of Adam Mickiewicz in Poznań.

Lidia Żuk, PhD is a researcher at the Faculty of Archaeology of the Adam Mickiewicz University in Poznań. She specializes in the use of remote sensing methods in archaeology with a focus on satellite imagery.

.....

Katarzyna Bem-Kukulska

Badaczka niezależna

 <https://orcid.org/0000-0002-6996-5797>

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 22, nr 1
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)
<https://doi.org/10.31261/SEIA.2022.22.01.02>

Blizny – między pięknem a brzydotą Kulturowa percepcja blizny

.....

Scars – Between beauty and ugliness
Cultural perception of the scar

Abstract: The aim of this article is to outline the cultural perception of scars based on the analysis of survey results and narrations collected during in-depth interviews. Katarzyna Bem-Kukulska presents an elaborate division of scars and discusses the borderline and ambivalence of this phenomenon in relation to the concepts of beauty and ugliness. The key to defining scars turns out to be the origin of their appearance and the assessment of the society.

Keywords: scar, birthmark, body, anthropology of body

Słowa kluczowe: blizna, znamię, ciało, antropologia ciała

.....

Blizny są śladami pozostającymi po zagojeniu się uszkodzonej skóry, które pojawiają się na ciele człowieka w trakcie jego życia. Każda osoba posiada blizny – czy jest tego świadoma, czy też nie. Wydawałoby się, że tak powszechny element ludzkiego ciała – podobnie jak inne – doczeka się wielu opracowań, nie tylko o charakterze medycznym, ale także w ujęciu społeczno-kulturowym. Jednak istnieje na tym polu pewna luka. Wątki dotyczące blizn pojawiają się w publikacjach zazwyczaj w sposób fragmentaryczny, niejako przy okazji innych, poruszanych tematów. Głównym motywem opracowań są niemal wyłącznie w publikacjach medycznych. Te z kolei w większości poświęcone są sposobom usuwania czy zapobiegania ich powstawaniu. Nie są to więc opracowania charakteryzujące omawiany element ludzkiego ciała, a bardziej negujące jego istnienie.

Biorąc pod uwagę sposób postrzegania ciała, blizny mają charakter graniczny. Są czymś, co staje się elementem fizycznej części człowieka w wyniku doświadczanych wydarzeń. Jednocześnie w pełni do niego nie należą – stanowią formę uwiecznienia przeżytych historii i często powstają całkowicie poza jego kontrolą. Ambivalencja blizn widoczna jest również w kulturowym sposobie ich postrzegania. Z jednej strony są niedostrzegalne, przemilczane, składając się na najintymniejszą sferę życia człowieka, z drugiej – należą do świata kultury. Zarówno w jej tradycyjnej odsłonie, jak i współczesnej – popkulturowej. Można zaobser-

wować ich powstawanie przy okazji odprawiania różnych rytuałów czy obrzędów. W baśniach, mitach i opowieściach pojawiają się jako istotna cecha bohaterów – mają świadczyć o męstwie i doświadczeniu, czy też pozwalają odróżnić daną postać na tle pozostałych. Posiadanie blizny sprawia więc, że dana osoba zaczyna postrzegać samą siebie jako innego, ponieważ blizna odróżnia ją od reszty społeczeństwa, w którym żyje. Znamiona te mocno wiążą się z kategoriami piękna i brzydoty. Jednocześnie nie należą w pełni do żadnej z nich. Kluczowa w tym miejscu okazuje się przyczyna powstawania blizn. W zależności od tego, czy są one wynikiem czynników biologicznych, czy kulturowych, będą wartościowane jako zjawisko pozytywne lub negatywne. W ocenie tej istotną rolę odgrywa ich odbiór przez grupę społeczną, w której funkcjonuje jednostka.

Zanim przejdę do omówienia kulturowej percepcji blizny, chciałabym przytoczyć kilka wybranych definicji terminów, którymi będę posługiwać się w niniejszym tekście. Jak wiadomo, w języku mieści się kulturowy sposób postrzegania świata przez człowieka. To, jak nazywamy otaczającą nas rzeczywistość, często świadczy o naszych przekonaniach oraz sposobie wartościowania postrzeganych i opisywanych zjawisk. W *Słowniku języka polskiego* „blizna” określona jest jako „śląd pozostały po zagojeniu się rany” (<https://sjp.pwn.pl/szukaj/blizna.html>)¹. W tym ujęciu ma ona wymiar wyłącznie fizyczny. Sięgając jednak do *Słownika języka angielskiego*, odnaleźć można znacznie szerszą definicję wspomnianego terminu: „zranienie czy krzywda wyrządzona w psychice danej osoby przez bardzo nieprzyjemne wydarzenie lub sytuację” (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-polish/scar>)². W tym ujęciu zyskuje on również wymiar symboliczny. Podobnie rzecz ma się w języku hiszpańskim, gdzie „blizna” oznacza „wrażenie pozostawione w umyśle przez jakieś przeszłe uczucie” (<https://www.wordreference.com/definicion/cicatriz>)³. Widoczne różnice w przytoczonych definicjach zwróciły moją uwagę. Sięgnęłam więc też do *Słownika synonimów* w poszukiwaniu innych określeń, które mogłyby naprowadzić mnie na to, w jakim kontekście najczęściej osadzane jest interesujące mnie pojęcie. Znalazłam tam takie określenia jak: „śląd”, „skaza”, „zeszpecenie” (<https://synonim.net/synonim/blizna>). Pojawił się również wyraz „szrama”, który w języku polskim ma wyraźnie negatywne znaczenie – „zszepecący kogoś śląd po zagojeniu się rany” (<https://sjp.pwn.pl/szukaj/szrama.html>). Można więc

1 W niniejszym opracowaniu odniosę się również do kategorii znamienia. Według wspomnianego *Słownika języka polskiego* oznacza ono „plamki lub wypukłości na skórze”, ale również „cechy charakterystyczne”. Stąd też słowo to jest powszechnie używane jako synonim blizn, co jest poprawne, ale jednocześnie mniej precyzyjne. W niniejszym artykule będę posługiwała się terminem „znamiona” jako synonimem blizn.

2 Tłum. – K.B.-K.

3 Tłum. – K.B.-K.

skonstatować, że w samej definicji podkreślana jest negatywna ocena tego elementu ludzkiego ciała, a na poziomie językowym przypisana jest cielesnej brzydocie.

Powyższe różnice językowe oraz brak szczegółowych opracowań dotyczących kulturowych aspektów związanych z tego typu znamionami w literaturze krajowej⁴ skłoniły mnie do zainteresowania się tym tematem. Istotnym powodem były również moje osobiste doświadczenia z ostatnich lat. Z powodu przebytej choroby stałam się posiadaczką rozległej blizny na szyi. Miałam także możliwość spotkać się z osobami znajdującymi się w podobnej sytuacji i dzięki temu przeprowadzić bezpośrednie obserwacje. Zwracałam uwagę na to, jak na blizny reagują otaczający mnie ludzie, w jaki sposób się o nich wypowiadają oraz jaki mają do nich stosunek. W efekcie postanowiłam przeprowadzić badania, które stanowią próbę scharakteryzowania tego zjawiska z perspektywy społeczno-kulturowej. Tekst ten jest propozycją stworzenia klasyfikacji omawianego zagadnienia oraz uporządkowania pojęć z nim związanych. Temat blizn jest szeroki i wielowymiarowy, stąd też wspomniana wcześniej próba scharakteryzowania sposobu ich postrzegania nie została tutaj przedstawiona w sposób pełny. Niniejszy artykuł stanowi więc początek głębszej refleksji i jest moim ujęciem opisywanych zjawisk.

Jako główny temat obrałam rozpoznanie współczesnego sposobu postrzegania blizn przez Polki i Polaków oraz znaczenie płci w ocenie tego zjawiska⁵. Artykuł ten powstał na podstawie analizy wyników badań ankietowych⁶ i narracji zebranych podczas wywiadów pogłębionych. W badaniach ankietowych wzięło udział 347 osób – w tym 287 określających się jako kobiety i 52 jako mężczyźni⁷. Zawarłam w nich pytania dotyczące zarówno tego, czy badani posiadają blizny, jak również tego, jaki jest ich stosunek względem tego zjawiska. Dodatkowo umieściłam pytanie otwarte z prośbą o wymienienie postaci ze świata kultury/kultury popularnej, które posiadają charakterystyczny element wyglądu w postaci blizn/znamion. Bazując na odpowiedziach badanych, przeprowadziłam analizę najczęściej wymienianych bohaterów współczesnych

4 Mam pełną świadomość, że istnieje w tym miejscu literatura o tematach pokrewnych, natomiast tego typu publikacje nie dotyczą bezpośrednio kwestii blizn. Często również zawarte w nich przykłady nie odnoszą się do sytuacji w Polsce.

5 W trakcie badań pojawiła się kwestia samego przedstawiania blizn w kulturze, którą również postanowiłam w nich uwzględnić.

6 Wspomniane ankiety pełniły funkcję badań pilotażowych. Stanowiły one dla mnie punkt wyjścia do obrania określonego kierunku w prowadzonych badaniach jakościowych. Dlatego też w niniejszym artykule nie analizuję w pełni ich wyników, a jedynie przedstawiam najważniejsze wnioski.

7 Pozostałe osoby określały się jako niebinarne. Wspomniana ankieta była udostępniona szerokiemu gronu osób za pośrednictwem internetu. Częściej decydowały się na jej wypełnienie kobiety, stąd powstała widoczna dysproporcja.

powieści i filmów. W odpowiedziach pojawiło się niewiele wskazań na postaci kobiece naznaczone blizną. Obserwacja ta oraz fakt, iż w wielu kulturach to właśnie ciało kobiece poddawane jest największej kontroli, skłoniły mnie do tego, by w badaniach jakościowych skupić się na kobiecej perspektywie⁸. W tym celu postanowiłam posłużyć się metodą wywiadu pogłębionego. Udział w badaniach wzięły dwie kobiety w przedziale wieku 25–35 lat, które posiadają widoczne blizny na ciele. W ich sposobie postrzegania można odnaleźć punkty wspólne, jednak, ze względu na różnicę życiowych doświadczeń, prezentują one odmienne, lecz wzajemnie dopełniające się stanowiska.

Piękno a brzydota

Naomi Woolf (2008: 103) zauważyła, że piękno jest wymogiem dla kobiet, naturalność jest wymogiem dla mężczyzn. Jednak współcześnie oczekuje się od kobiet czegoś, co można by nazwać naturalnym pięknem. Urodę, zgodną z panującymi kanonami, należy posiadać od urodzenia. Oznacza to, że piękno jest oczywistością i w konsekwencji sytuuje się w opozycji do urody, którą kobiety starają się uzyskać za pomocą środków upiększających, takich jak makijaż, peruki, doczepiane włosy i rzęsy. Blizny stanowią naruszenie tego pierwotnego stanu – stają się rysą, skazą czy szramą. Dotyczy to jednak głównie kobiet⁹ – gładka skóra jest przede wszystkim wyznacznikiem atrakcyjności przedstawicielek płci żeńskiej (Hołda, 2019: 195).

W przeprowadzonych przeze mnie badaniach ankietowych większość informaterek i informatorów oceniło blizny pozytywnie. Dotyczyło to zarówno znamion, które znajdują się na ich własnym ciele (39,2%), jak i na ciałach innych osób (46,3%). Do blizn innych osób respondentki

8 Decyzja o skupieniu się na kobiecej perspektywie była również podyktowana moimi własnymi doświadczeniami. W przypadku wspomnianej blizny na szyi zaobserwowałam różnicę w jej postrzeganiu przez osoby w zależności od płci. Spotykane przeze mnie kobiety – mające podobnie jak ja bliznę na szyi – zazwyczaj zasłaniały ją biżuterią lub szalami. Wśród mężczyzn nie zauważyłam tendencji do zakrywania podobnych blizn. Oprócz tego warto dodać, że często spotykałam się z sytuacjami, kiedy to właśnie kobietom podsuwano sposoby na zasłanianie znamion, czego nie sugerowano przedstawicielom płci męskiej.

9 Renata Hołda wspomina w tym miejscu, że gładka skóra pod względem wizualnym jest jednym z wyznaczników atrakcyjności kobiet. Wspomina również o „doznaniach sensorycznych” (2019: 203), które również mogą być wyznacznikiem piękna, nie precyzuje jednak, czy są one postrzegane niezależnie od płci. Z moich obserwacji oraz analizy popkultury wynika jednak, że blizny u mężczyzn często stają się ich wizualnym atutem. Są dowodem na ich umiejętność radzenia sobie w walce czy też pojawiają się jako potwierdzenie ich odwagi w mierzeniu się z przeciwnościami losu.

i respondenci odnosili się z większą przychylnością aniżeli do własnych¹⁰. Tak więc odpowiedzi osób określających się zarówno jako kobiety, jak i tych utożsamiających się jako mężczyźni były porównywalne – występowały w nich nieznaczne różnice.

Z przedstawionych danych wynika, że sposób postrzegania blizn jest kwestią kulturową. Uważam jednak, że nie oddają one w pełni specyfiki tego zjawiska. Ocena własnego ciała w kategoriach piękna i brzydoty jest silnie powiązana z aktualną skalą wartości wypracowaną przez dane społeczeństwo. To, czy dane blizny są uznawane za czynnik pozytywny, czy negatywny, w dużej mierze skorelowane jest z przyczyną ich powstawania oraz z tym, w jaki sposób odbiera je dana grupa społeczna. Mogą być one uznawane za piękne, jak to ma miejsce np. w niektórych sukańskich plemionach. Skaryfikacja u mężczyzn stanowi formę wyrażenia własnej przynależności etnicznej, natomiast u kobiet jest zabiegiem o charakterze estetycznym (Kurcz, 2005: 173). Pełnią więc one konkretną funkcję ocenianą przez daną społeczność jako pozytywna. Z kolei z perspektywy europejskiej blizny, które są wynikiem choroby czy autoagresji, postrzegane będą jako brzydkie. Przyczyną ich powstawania są sytuacje trudne, często traumatyczne, przez co same znamiona nabierają ciężaru emocjonalnego. Dodatkowo w przypadku autoagresji są wynikiem czynu społecznie uznawanego za zły. Stają się więc przypomnieniem o negatywnych lub bolesnych aspektach życia, przez co są nieprzyjemne dla oka.

Potwierdzenie wpływu społeczności na ocenę blizn znalazłam również w przeprowadzonych wywiadach pogłębionych. Jak wspomina jedna z badanych: „W ogóle nie chodzi o to, że to jest problem estetyczny. Chodzi o to, że to jest problem jakiś... zupełnie inny. To jest problem związany z tym jak się jest odbieranym przez ludzi”¹¹. Osoba posiadająca blizny w widocznym miejscu (głównie na twarzy) przestaje wpisywać się w powszechnie uznawany kanon piękna, przez co staje się innym. Wyrażnie zauważalne jest to w wypowiedzi wspomnianej wcześniej informatorki: „Ale tak naprawdę jak się wygląda tak... bardzo inaczej jak ja wtedy, to od początku to jest Ci dawane do zrozumienia, że że [...] nie wyglądasz normalnie”¹². Blizna staje się czymś, co wyodrębnia jednostkę, przez co odróżnia ją od innych osób. Tym samym przestaje ona pasować

10 W pierwszym przypadku 30,8% badanych udzieliło oceny neutralnej, natomiast 22,9% negatywnej. W przypadku blizn na własnym ciele stosunek neutralny wykazało 25,8% osób, natomiast negatywny – 35%.

11 Informatorka posiada bliznę na twarzy powstałą w wyniku choroby oraz bliznę na nodze będącą pozostałością po wypadku komunikacyjnym. Słowa badanych są cytowane w wersji oryginalnej.

12 Informatorka posiada bliznę na twarzy powstałą w wyniku choroby oraz bliznę na nodze będącą pozostałością po wypadku komunikacyjnym.

wać do ogólnie przyjętych norm. Wpływ opinii społeczeństwa na ocenę posiadanych blizn jeszcze bardziej zauważalny jest w innej wypowiedzi:

Jak ja patrzę w lustro to... wydaje mi się, że patrzę na siebie jak każdy inny człowiek, jak na siebie patrzy. Że ja po prostu widzę swoją twarz. Dla mnie to nie jest żadne... to się nie wiąże z żadną emocją. Natomiast bycie na przykład między obcymi ludźmi to już jest coś innego. I to już... mam wrażenie, że bardziej ten taki kontekst bycia w przestrzeni publicznej sprawia, że ja zaczynam mieć jakieś związane z tym uczucia¹³.

Dodatkowo wspomniała: „Zawsze się martwiłam, że ktoś się czuje niekomfortowo przez to jak ja wyglądam”¹⁴. Jest w tej wypowiedzi wyraźna obawa przed wywoływaniem u drugiej osoby poczucia niezręczności czy dyskomfortu. Moja rozmówczyni opisała również sytuację, której doświadczyła w dzieciństwie, a która w mojej ocenie może być genezą wspomnianych obaw:

[...] dziewczynki mi powiedziały w drużynie harcerskiej, że one nie będą się ze mną bawić bo się brzydzą mnie dotykać. I potem przez bardzo, bardzo wiele lat, nawet już w jakiejś tam swojej dorosłości, ja zawsze miałam taką obawę, czy ja mogę komuś podać rękę? Czy ten ktoś będzie jakoś... się czuł źle w tej sytuacji? Nie? Czy... czy wiesz, czy ja przypadkiem nie sprawię komuś jakiegoś problemu sobą, nie?¹⁵

Zagadnienie kulturowego funkcjonowania blizn jest niezwykle szerokie i wielowymiarowe. Wartościowanie owych znamion może być wynikiem nie tylko ustalonych norm danej społeczności, ale także indywidualnych doświadczeń jednostki. Stąd też ich kulturowe znaczenie może wydawać się nieuchwytnie, mylące, a jako przedmiot badań – skomplikowane. Postanowiłam dokonać więc klasyfikacji blizn, która w mojej ocenie będzie pomocna w dalszej analizie tego zjawiska.

13 Informatorka posiada bliznę na twarzy powstałą w wyniku choroby oraz bliznę na nodze będącą pozostałością po wypadku komunikacyjnym.

14 Informatorka posiada bliznę na twarzy powstałą w wyniku choroby oraz bliznę na nodze będącą pozostałością po wypadku komunikacyjnym.

15 Informatorka posiada bliznę na twarzy powstałą w wyniku choroby oraz bliznę na nodze będącą pozostałością po wypadku komunikacyjnym.

Blizny naturalne i kulturowe

Wspomnianej klasyfikacji można dokonać na wiele sposobów. Pierwszym, zaproponowanym przeze mnie podziałem jest rozróżnienie na blizny naturalne i kulturowe.

Do pierwszej kategorii – blizn naturalnych, zaliczam te, które są wynikiem działania wszelkich czynników biologicznych. W tej grupie uwzględniłam blizny, które człowiek posiada od urodzenia, jak i takie, których główną przyczyną powstawania są procesy związane z fizjologią. Znajdują się tutaj znamiona, które tworzą się na skutek drobnych, codziennych wypadków. W obu wspomnianych przypadkach blizny te należą do naturalnych, jeśli dana osoba w sposób świadomy nie wpływała na proces zasklepiania się rany, co miałoby za zadanie ukształtować wygląd powstałego później znamienia.

Do drugiej kategorii należą blizny kulturowe – czyli takie, które są zamierzoną ingerencją człowieka we własne ciało. Działanie to może być bezpośrednie, przykładowo kiedy naznacza się własne ciało podczas rytuałów, obrzędów czy ceremonii związanych z różnymi wierzeniami i tradycjami. Może przybierać ono również formę eksternalizacji tożsamości człowieka czy też przynależności etnicznej. Pośrednią formę stanowią blizny bitewne, powstające w wyniku prowadzonych wojen. W tym przypadku dana osoba nie ingeruje samodzielnie w swoje ciało. Blizny powstają na skutek działań innych. Do grupy znamion kulturowych zaliczam również blizny powstałe w wyniku zabiegów chirurgicznych. W tym przypadku o ile sama przyczyna ich powstawania jest naturalna, o tyle ostateczna forma, którą przybiera, jest wynikiem dorobku nauki.

Podział ten jest umowny, płynny i dynamicznie ulegający przeobrażeniom. Zmiana kontekstu kulturowego może spowodować, że blizna oznaczona jako naturalna może zyskać znaczenie kulturowe – symboliczne. Z tego względu wyróżniłam kolejny podział na blizny dostrzegalne i niedostrzegalne. Znamiona zaliczone do pierwszej grupy są zauważalne w życiu codziennym. Dostrzeżenie ich odbywa się nie tylko na poziomie percepcji wizualnej, ale również w formie ich obecności w kulturze. Wspomniane wcześniej blizny wojenne często są dla ich posiadaczy powodem dumy, a w trakcie spotkań towarzyskich stanowią popularny temat rozmów. Dzieje się tak, gdyż z reguły stoi za nimi konkretna historia. Blizny niedostrzegalne to te, które na co dzień są niezauważane przez nikogo poza ich posiadaczem. Zdecydowanie należą do intymnej sfery życia człowieka. W taki właśnie sposób odbierane są znamiona powstające w wyniku chorób. Stanowią one swego rodzaju tabu – nie stają się tematem rozmów towarzyskich, nie są też prezentowane innym ludziom.

Przedstawione podziały dobrze porządkowałyby omawiane zależności, jeśli dotyczyłyby one ciała bezpłciowego. W odniesieniu do tej kategorii zauważalna jest korelacja pomiędzy potrzebą eksponowania lub ukrywania blizny a płcią jej nosiciela.

Płeć w materii ciała jest istotną zmienną. To, co męskie, w kulturze rządzi się całkowicie innymi prawami aniżeli to, co kobiece. W dużej mierze dzieje się tak za sprawą stereotypowego postrzegania płci, co dobrze ujmuje Ivan Jablonka (2021: 70–83), który zauważa: „Męczyzna tworzy wydarzenia, kobieta jest milczeniem. [...] Mężczyźni są odpowiedzialni za »cywilizację« wraz z wiążącymi się z nią wyzwaniem i zagrożeniami. Są zdobywcami świata zewnętrznego, a kobiety są dobrymi duchami codziennego komfortu”. Cytat ten dobrze obrazuje to, jak kultura nakłada na przedstawicieli poszczególnych płci określone oczekiwania i role. Przekonania te przekładają się również na postrzeganie ciała – stąd wynika pogląd mówiący o tym, że w zależności od płci jest ono predysponowane do innej roli. Organizm żeński objęty jest dużo większą kontrolą od męskiego. Dodatkowo wiele aspektów kobiecego ciała powoduje dyskomfort, przez co zostają niemal zupełnie przemilczane. Wyraźnie zarysowuje się więc tutaj zależność pomiędzy bliznami niedostrzegalnymi i naturalnymi a światem żeńskim, któremu są przypisywane. Znamiona wynikające z niewydolności ciała przypisywane są do intymnej sfery, nieprzeznaczonej dla oczu innych osób. Sytuacja ta może jednak ulec zmianie, jeśli posiadaczem takiej blizny jest mężczyzna. Wtedy to, co niedostrzegalne, może stać się dostrzeżone. Wielokrotnie spotkałam się z sytuacjami, podczas których mężczyzna prezentował swoją bliznę po wycięciu wyrostka robaczkowego czy nawet pieprzyka. Nigdy jednak nie spotkałam się z kobietą, która w towarzystwie prezentowałaby z dumą bliznę np. po cesarskim cięciu.

W trakcie prowadzonych badań jakościowych udało mi się wyodrębnić kilka dodatkowych kategorii znamion, związanych z pełnioną przez nie funkcją. Poniżej omówię więc następujące kategorie blizn: niezauważalne, wyróżniające jednostkę oraz te, które wiążą się z przełomowymi przeżyciami.

Blizny niezauważalne

Jak już wspomniałam we wstępie, w przeprowadzonej ankiecie umieściłam pytanie otwarte: „Jakie znasz postacie z kultury (film, literatura, bajki) mające blizny stanowiące charakterystyczny element wyglądu?”. Odpowiedzi na nie nie potrafiło udzielić aż 28% badanych. Osoby te nie były w stanie wskazać ani jednej postaci fikcyjnej czy realnej osoby. Ankietowani udzielali odpowiedzi np.: „Nie zwróciłam uwagi na tyle,

żeby zapamiętać konkretne postaci, ale kojarzą mi się z rolami osób po traumatycznych przeżyciach, często pogrążone w mroku, o negatywnym zabarwieniu” czy „Nie zwracam na to uwagi, więc nie wiem”. W trakcie analizy odpowiedzi badanych dostrzegłam, że kwestia zwracania uwagi na blizny pojawiła się w wielu odpowiedziach. Zauważalna była tendencja do używania tego zwrotu w różnych wariacjach. Jedna z osób wspomniała, że wymieniony brak skupiania się na tym zjawisku wynika z przekonania, że blizny są integralną częścią ludzkiego ciała. Jednak moim zdaniem problem ten jest dużo bardziej złożony.

W przeprowadzonych przeze mnie wywiadach pogłębianych obie badane wspominały o bliznach, które znajdują się w widocznych miejscach, ale ich posiadaczki mogą je zakryć. Jedna z nich wspomniała też o takich, które są zauważalne tylko dla niej samej. Swoje stosunek do tego rodzaju blizn określały jako neutralny. Ich niedostrzegalność staje się tutaj wyraźnym atutem. Blizny te nie wpływają na ich codzienne relacje, ponieważ są niezauważalne. Jak wspomina jedna z badanych: „Teraz już prawie tego nie widać. Dlatego też nie jest to dla mnie żaden dyskomfort, żadna wada. Nie przeszkadza mi to, też tego praktycznie nie widać”¹⁶. Dodaje również:

Nie oceniam tego jako ani brzydki, ani ładny. Jest neutralny dla mnie. Nikt chyba nigdy nie zauważył, że mam palec ścięty. Dopiero jak mówiłam, że mam inny palec, to wtedy inne osoby to zauważały, że „no, faktycznie”¹⁷.

Jednocześnie sama przyznaje, że nie ma potrzeby eksponowania wspomnianej dłoni: „Jedynie co, to mam coś takiego, że nigdy nie nosiłam pierścionków, ani nawet zegarka. Nie maluję nigdy paznokci”¹⁸.

W przypadku mojej drugiej rozmówczynie pojawia się ciekawa zależność. Jej blizna, znajdująca się na prawej nodze, jest wynikiem wypadku komunikacyjnego – została potrącona na pasach dla pieszych. Było to dla niej trudne wydarzenie, jednak jej nastawienie do blizny jest neutralne. Jak sama wspomina:

16 Informatorka posiada bliznę na kolanie, kostce i brak opuszka jednego palca u dłoni – są one wynikiem nieszczęśliwych wypadków z czasów dzieciństwa oraz okresu dorostania.

17 Informatorka posiada bliznę na kolanie, kostce i brak opuszka jednego palca u dłoni – są one wynikiem nieszczęśliwych wypadków z czasów dzieciństwa oraz okresu dorostania.

18 Informatorka posiada bliznę na kolanie, kostce i brak opuszka jednego palca u dłoni – są one wynikiem nieszczęśliwych wypadków z czasów dzieciństwa oraz okresu dorostania.

Więc to było takie ciężkie doświadczenie. Ale mimo tego, na tę bliznę patrząc, to ja nie mam żadnych uczuć wobec niej. Ona ani mi się podoba, ani mi się nie podoba... No jakby to jest jakiś tam ślad, który... który mi pozostał po tym wypadku. I nawet się zastanawiałam dlaczego tak jest. Dlaczego ona tam dla mnie zupełnie nic nie znaczy¹⁹.

Pomimo tego że blizna ta wiąże się z traumatycznymi wspomnieniami, w życiu codziennym i nie budzi w niej negatywnych emocji. Na temat znamienia badana dodaje również:

Nie chcę tego pokazywać to mogę to zakryć, chcę to mogę odkryć... Nikt mi... nikt mnie nie postrzega przez pryzmat tej blizny. To jest ważne, nie? Że jakby ludzie nie wyrabiają sobie żadnej opinii na mój temat, na temat tego, że ja mam na nodze jakąś bliznę. Mimo tego, że jest duża i mimo tego, że jest, wiesz, jakaś tam trudna historia się z tym wiąże. Więc... więc myślę, że to jest kluczowe, ta blizna, ona żadnych znaczeń nie niesie ze sobą, nie?²⁰

Z przytoczonych wypowiedzi wynika, że blizny, które są na co dzień niezauważalne przez innych ludzi, określane są przez badane jako neutralne. Nawet w przypadku tych powstałych w wyniku traumatycznych doświadczeń. Znamiona te nie wpływają na tożsamość moich rozmówczyń, ponieważ nie są one postrzegane przez ich pryzmat. W oczach postronnych osób nie są istotnym elementem, stają się więc niedostrzegalne.

Blizna wyróżniająca jednostkę

Blizny mogą stanowić cechę wyróżniającą jednostkę czy nawet grupę. Można zaobserwować to w „tekstach kultury” oraz w codziennym życiu. W trakcie przeprowadzonych przeze mnie wywiadów jedna z rozmówczyń zauważyła, że szczególnie wyróżniającą rolę pełni blizna na twarzy. Jest ona charakterystyczna, właśnie poprzez swoje umiejscowienie. Nie ma możliwości jej zakrycia czy zasłonięcia. Nawet pod warstwą makiażu jej struktura jest wyraźnie widoczna. Twarz człowieka w życiu codziennym pełni wiele funkcji. Na jej podstawie ludzie dokonują wstępnej oceny, kim dana osoba może być. Za jej pomocą starają się określić, czy spotkany człowiek jest nastawiony wrogo, czy przyjaźnie. Bazując

19 Informatorka posiada bliznę na twarzy powstałą w wyniku choroby oraz bliznę na nodze będącą pozostałością po wypadku komunikacyjnym.

20 Informatorka posiada bliznę na twarzy powstałą w wyniku choroby oraz bliznę na nodze będącą pozostałością po wypadku komunikacyjnym.

na tej ocenie, decydują się, czy wchodzić z daną osobą w interakcję. Stąd też blizny znajdujące się w tym miejscu są zauważalne. Jak wspomina badana:

I ja mam takie wrażenie, że ten naczyniak jakoś... sprawił, że, no stał się jakąś taką częścią mojej tożsamości. I jakoś tak zdefiniował sposób, w który ja myślę o sobie. I że to doświadczenie, które musiałam wtedy jakoś przeżyć będąc dzieckiem, sprawiło, że ja bardzo szybko zaczęłam o sobie myśleć jako o jakiejś odrębnej jednostce od reszty. Że bardzo ciężko mi się było wpasować w grupę [...] ²¹.

Posiadanie blizny na twarzy zdecydowanie wpłynęło na codzienne funkcjonowanie mojej rozmówczynie. W trakcie opowieści wielokrotnie podkreślała sytuacje, w których fakt noszenia znamienia oddziaływał na jej interakcje z innymi osobami. Jak zauważyła, posiadanie go pozbawiło ją „uprzejmej nieuwagi”. Informatorka tłumaczy ten termin E. Goffmana (2012) w następujący sposób:

[...] to jest coś, czego normalny człowiek w sytuacjach, takich społecznych, doświadcza w pociągu, sklepie i tak dalej. A osoba, która wygląda jakoś inaczej, ona nie ma szans, żeby doświadczyć tej uprzejmej nieuwagi, jest to jakiś po prostu przywilej, którego jest pozbawiona. Mam wrażenie, że u mnie to jakoś spowodowało jakieś takie ciągłe napięcie, bo nigdy nie wiesz, kiedy ktoś kogo Ty spotkasz na ulicy, jakiś obcy, coś do Ciebie powie, skomentuje, zapyta Cię o coś, w ogóle w jakikolwiek sposób zacznie wtrącać się, w jaki sposób Ty wyglądasz ²².

Blizna mocno wyróżnia moją rozmówczynię spośród otaczających ją ludzi. Jest to odmienność na tyle wyraźna, że staje się wręcz niewygodna lub budzi ciekawość. Stawia to badaną w bardzo niekomfortowej sytuacji – nigdy nie jest pewna, kiedy będzie musiała tłumaczyć się z jej posiadania. Jak zauważa:

[...] dużo ważniejsze dla mnie jest, jak to wpływało właśnie na mój rozwój, na tą jakąś tożsamość też moją. Bo mam wrażenie, że to no, było bardzo ważne dla mnie. Dlatego, że... no, to jest bardzo trudne doświadczenie, dla dziecka. Zwłaszcza małego, w ogóle żyć inaczej niż [...] reszta. Podobno jakoś się tam nabywa wiedzę na temat tego,

21 Informatorka posiada bliznę na twarzy powstałą w wyniku choroby oraz bliznę na nodze będącą pozostałością po wypadku komunikacyjnym.

22 Informatorka posiada bliznę na twarzy powstałą w wyniku choroby oraz bliznę na nodze będącą pozostałością po wypadku komunikacyjnym.

że wyglądasz inaczej, około gdzieś tam drugiego roku życia, ale... Ale tak naprawdę jak się wygląda tak... bardzo inaczej jak ja wtedy, to od początku to jest Ci dawane do zrozumienia, że nie wyglądasz normalnie²³.

Podobne sytuacje można znaleźć w tekstach kultury. Jeśli główny bohater opowieści posiada blizny na twarzy, stają się one jego wyróżnikiem, podkreślają jego odmienność i wyjątkowość równocześnie. Harry Potter – pochodzący z serii książek J.K. Rowling – jest jedną z najbardziej znanych popkulturowych postaci posiadających znamię na twarzy. We wspomnianej wcześniej ankiecie postać tego bohatera wskazało aż 27% badanych. Blizna w kształcie błyskawicy, którą Harry Potter ma na czole, wyróżnia go spośród reszty czarodziejów. Gra ona kluczową rolę w całej opowieści. Przede wszystkim jest znakiem rozpoznawczym bohatera. Osoby z magicznego świata, widząc go po raz pierwszy, wiedzą dokładnie, kim jest, dzięki temu właśnie znamieniu. Pełni więc ono funkcję przypisywaną bliznom w bajkach magicznych (Propp, 2012: 248–258). Znamię to jest najczęściej otrzymywane w boju – co również ma miejsce w przypadku Harrego Pottera. Jest ono pozostałością po napaści na rodzinę bohatera przez Voldemorta, który jest głównym antagonistą w całej serii.

Blizna w tej historii ma właściwości magiczne. Jest również swego rodzaju łącznikiem między głównym bohaterem a „czarnym charakterem”²⁴. Harry nosi w sobie pamięć po traumatycznych wydarzeniach (śmierć rodziców) w formie owej blizny. Jednocześnie jest ona znakiem miłości i poświęcenia jego matki, która, oddając za niego swoje życie, sprawiła, że blizna zyskała właściwości ochronne. Ostatecznie, po pokonaniu głównego antagonisty, bohater pozbywa się swojego znamienia – co stanowi całkowite odcięcie się od mrocznego przeciwnika.

Blizna jako przełom

Blizny często związane są z przełomowymi wydarzeniami w życiu człowieka. Są śladami po sytuacjach będących swoistymi rytuałami przejścia. Victor Turner określa je jako „obrzędy towarzyszące każdej zmianie miejsca, stanu, pozycji społecznej i wieku” (2010: 121). Mogą to

23 Informatorka posiada bliznę na twarzy powstałą w wyniku choroby oraz bliznę na nodze będącą pozostałością po wypadku komunikacyjnym.

24 Pozwala ona bohaterowi na korzystanie z umiejętności antagonisty. Dzięki temu potrafi posługiwać się językiem węży oraz ma dostęp do niektórych wspomnień Voldemorta. Jednak, co ważne, najczęściej posługuje się nimi w sposób przypadkowy i nieświadomy.

być zdarzenia wykreowane przez człowieka w formie magicznych czy religijnych rytuałów. Jednak do momentów przejścia należą również sytuacje wyjątkowe, jednocześnie integralne z życiem każdego człowieka. Są to wszystkie zmiany oraz wydarzenia stanowiące przełom. Arnold van Gennep (2006: 45) dowodzi, że wszystkie rytuały przejścia podzielone są na trzy fazy: oddzielenie, marginalizacja oraz ponowne włączenie. Blizny najczęściej pojawiają się na ciele człowieka po przebyciu fazy liminalnej, która charakteryzuje się niestałością oraz efemerycznością. Stanowią one trwały ślad po jej przebyciu. Jednym z pierwszych obrzędów przejścia w życiu człowieka są narodziny. Wiąże się z nimi ważna blizna, którą posiada prawie każdy człowiek – pępek. Powstaje on poprzez przecięcie pępowiny łączącej niemowlę z ciałem matki. Staje się więc ono w sposób symboliczny osobnym bytem – nowym człowiekiem. W powszechnej świadomości pępek nie funkcjonuje jako blizna. Posiada swoją odrębną nazwę, przez co jest inaczej traktowany.

W przypadku badanych informaterek, blizny, o których wspominały, powstały na skutek różnych sytuacji. Były zarówno związane z chorobą, wypadkiem komunikacyjnym, jak i były efektem nieszczęśliwych wypadków w dzieciństwie oraz w okresie dorastania. W trakcie obu rozmów okazało się, że każda z badanych posiada bliznę, która ma dla niej wyjątkowe znaczenie. Jedna z nich o sytuacji, która doprowadziła do jej powstania, wypowiada się w następujący sposób:

A do tej na kostce, to bym powiedziała, że ona jest taka nie wiem... Tak mnie wyzwoliła trochę? [...] może dobrze, że to się stało? Bo może dało mi to trochę do myślenia i... że uwolniłam się z jakiejś toksycznej relacji, nie? [...] Że coś mi się stało, bolało, ale może czegoś mnie to nauczyło²⁵.

Opisywana przez moją rozmówczynię blizna pojawia się tutaj nie tylko w wymiarze fizycznym, ale również jako blizna symboliczna. Wiąże się ona z szeregiem wspomnień i znaczeń. Jest również przypomnieniem toksycznych relacji, z których udało się badanej wyrwać. Podobną sytuację można zaobserwować w przypadku ważnej blizny należącej do mojej drugiej informatorki:

Bo dla mnie ta blizna na twarzy to już jest takie nagromadzenie różnych doświadczeń.. Naprawdę... Bardzo wiele negatywnych też... że... że nie, nie patrzę na nią już tak jak na coś wiesz... neutralnego, nie?

²⁵ Informatorka posiada bliznę na kolanie, kostce i brak opuszka jednego palca u dłoni w wyniku nieszczęśliwych wypadków z czasów dzieciństwa oraz okresu dorastania.

Tylko na coś, co niesie te wszystkie jakieś tam treści, które już się tam namnożyły przez te wszystkie lata²⁶.

Podsumowanie

Blizny czy znamiona są zjawiskiem wielowymiarowym. Mimo że na poziomie językowym plasują się w obszarze czysto fizycznym, to na poziomie społeczno-kulturowym nabierają znaczenia symbolicznego. Mocno wiążą się z pojęciami piękna i brzydoty – w pełni nie należą jednak do żadnej z tych kategorii. Znajdują się pomiędzy nimi, nabierając cech graniczności. W przypadku oceny blizn jako pięknych lub brzydkich kluczowy okazuje się kontekst ich powstania. Jeśli są one wynikiem procesów chorobowych, mogą być postrzegane jako szpecące ciało ich posiadacza. W przypadku blizn o znaczeniu symbolicznym mamy do czynienia z formą eksternalizacji, przez co najczęściej przypisywane są do kategorii piękna.

Znamiona mogą w codziennym życiu pełnić różne funkcje. Mogą wyróżniać daną jednostkę na tle grupy. Często są też swoistym przypomnieniem o przełomowych wydarzeniach w życiu człowieka. W tych dwóch przypadkach często opisywane są one negatywnie ze względu na to, że powiązane są z negatywnym odbiorem innych ludzi lub z traumatycznymi sytuacjami. Istnieją również takie blizny, które na co dzień są niezauważalne przez nikogo oprócz ich posiadaczy. W tym przypadku dominuje neutralny stosunek badanych, nawet jeśli powstanie znamion wiąże się z trudnymi doświadczeniami.

Analiza zjawiska blizn nie została w pełni wyczerpana w niniejszym artykule. Jest to temat niezwykle szeroki, złożony z wielu zależności i zachaczający o inne, pokrewne wątki tematyczne, co stanowić będzie przedmiot moich kolejnych badań.

Bibliografia

Gennep A., van, 2006, *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii. O bramie i progu, o gościnności i adopcji, o ciąży i porodzie, o narodzinach, dzieciństwie, dojrzewaniu i inicjacji, o święceniach kapłańskich i koronacji królów, o zaręczynach i zaślubinach, o pogrzebie i porach roku, i o wielu innych rzeczach*, Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy.

²⁶ Informatorka posiada bliznę na twarzy powstałą w wyniku choroby oraz bliznę na nodze będącą pozostałością po wypadku komunikacyjnym.

- Goffman E., 2012, *Zachowanie w miejscach publicznych: o społecznej organizacji zgromadzeń*, przeł. O. Siara, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hołda R., 2019, *Między biologią a kulturą. Atrakcyjność fizyczna w badaniach międzykulturowych*, „Relacje Międzykulturowe”, t. 3, nr 1(5), s. 187–207.
- Jablonka I., 2021, *Facet przyzwoity. Od patriarchy do nowych rodzajów męskości*, Warszawa, CoJaNaTo.
- Kurcz M., 2005, *Żywoć zgodny z obyczajem i wiarą: cykl życia północnosudańskiego wieśniaka — dzieciństwo i wiek młodzieńczy*, „LUD. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i Komitetu Nauk Etnologicznych PAN”, t. 89, s. 157–189.
- Propp W., 2012, *Funkcje protagonistów*, w: K. Haggmayer-Kwiatkiewicz, A. Karpowicz, J. Kowalska-Leder, oprac., A. Karpowicz, wstęp i red., *Antropologia twórczości słownej. Zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 248–258.
- Turner V., 2010, *Proces rytualny: struktura i antystruktura*, przeł. E. Dżurak, wstępem opatrzyła J. Tokarska-Bakir, Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Woolf N., 2008, *Mit piękności*, w: M. Szpakowska, red., *Antropologia ciała: zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 103–108.

Netografia

- <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-polish/scar> [dostęp: 22.12.2021].
- <https://sjp.pwn.pl/sjp/znamie;2546916.html> [dostęp: 22.12.2021].
- <https://sjp.pwn.pl/szukaj/blizna.html> [dostęp: 22.12.2021].
- <https://sjp.pwn.pl/szukaj/szrama.html> [dostęp: 22.12.2021].
- <https://synonim.net/synonim/blizna> [dostęp: 22.12.2021].
- <https://www.wordreference.com/definicion/cicatriz> [dostęp: 22.12.2021].

.....

Katarzyna Bem-Kukulka, studentka etnologii i antropologii kulturowej w Uniwersytecie Śląskim w Katowicach, plastyczka, projektantka graficzna, tatuatorka. Jej zainteresowania naukowe koncentrują się wokół zagadnień antropologii ciała, blizn, tradycji tatuowania oraz symboliki w ornamentyce.

.....

Relativismus dolní i horní hranice aktivního trampování nositelů české trampské subkultury*

Relativism of lower and upper limits of active tramping of the Czech tramping subculture bearers

Abstract: The bearers of Czech tramping, which arose more than a century ago and has undergone an extremely remarkable development, have always been primarily young men, to a lesser extent female. Their active hiking had lower and upper boundaries. While the lower limit was relatively strictly determined by reaching the age of majority, that is to say, the age of fifteen, the upper limit (that is, the partial or definitive end of tramping activity and affiliation with the tramp community) was rather relative. The study focuses on covering the range of these cut-off points of active tramping, which were mostly identical to major life milestones (entry into basic military service, starting a professional career, entry into marriage, parenthood, or even death).

Keywords: hiking, camping, leisure time, Czech Republic (Czechia)

Klíčová slova: trampování, táboření, volný čas, Česká republika

Tramping jako fenomén

Tramping (trampování, trampské hnutí či trampská subkultura) představuje specifický fenomén, mající svou tradici v českých zemích (a částečně i na Slovensku). Má svou historii, která je co do časového trvání prakticky totožná s existencí novodobého samostatného státu, Československa, dnešní České republiky, i když jeho kořeny sahají hlouběji. Je tradičně projevem životního stylu především městské mládeže, která jej také jako první počala provozovat, od samého počátku představovala jádro trampů a taktéž dnes tvoří početnou skupinu v rámci nositelů tohoto hnutí. Trampování se jeví jako specifický způsob využívání volného času a současně také jako forma sdružování poměrně přesně vymezené skupiny obyvatel. Tramping ve své jediné autentické podobě vždy existoval pouze na území našeho státu, částečně i na Slovensku (kde byl svou podstatou prakticky totožný). Jiří Procházka, nestor brněnských

* Tato stať byla vypracována s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 683780761.

trampů zvaný Jura Cancák, na dané téma tvrdí: „Je pravda, že tramping na Slovensku vznikl později než v Čechách a na Moravě. Myslím si však, že byl svou podstatou stejný. Zákonitě byl soustředěn v Bratislavě a jejím okolí s působením v Bílých Karpatech a na Dunaji.“ Vznik českého trampingu bývá kladen do doby po skončení první světové války, tedy přibližně do roku 1918, i když vždy bývalo současně zdůrazňováno, že jeho kořeny a první projevy sahají hlouběji do minulosti, do doby předválečné i válečné. Tramping u nás trvá dodnes, prakticky nepřetržitě (byť s občasným utlumením), z čehož plyne, že zde má úctyhodnou tradici; v roce 2018 oslavil mimořádně vysoké kulaté výročí, totiž sto let své existence. (Za počátek českého trampingu je obecně, nikoli však výhradně, považován rok 1918, kdy byla založena vůbec první autentická trampská osada – *Ztracená naděje*, legendární *Ztracenka*.)

Nositeli trampingu nikdy nebyli příslušníci věkově zcela striktně vymezené skupiny obyvatel, vedle mládeže ve věku zhruba od patnácti do pětadvaceti let, která jej také jako první počala provozovat a vřdycky představovala jádro trampů, je současně patrný poměrně častý přesah mimo toto věkové vymezení. Do trampování jsou totiž začleňovány i děti mladší patnácti let, které zletilí trampové – starší kamarádi a sourozenci nebo i jejich vlastní rodiče – zapojují do svých aktivit, čímž na sebe berou roli jejich patronů či vedoucích. Na druhé straně značná část trampů pokračuje v rozvíjení aktivit totožných či od klasického trampingu odvozených i v pozdějším věku, v nejednom případě až do pozdního stáří. Tak tomu bylo prakticky už od vzniku trampingu i po celou dobu jeho existence, rozdíly mohly nastat pouze v míře zastoupení jednotlivých věkových kategorií.

Od samého svého počátku byl tramping rozvíjen zejména městskou mládeží, což bylo (a dodnes je) dáno jejími specifickými životními potřebami, požadavky i touhami, které uspokojoval a naplňoval právě tramping. Vedle ní však kouzlu trampování podléhali i četní, opět především mladí lidé z venkovských oblastí, z vesnic a malých měst, kteří byli s prostředím volné přírody začasť mnohem více spjati už třeba jenom v důsledku svého lokálního původu. Posléze však byli jeho nositeli i příslušníci vyšších věkových kategorií obyvatel měst, městských aglomerací či industriálních zón, zejména pak v důsledku přirozeného nárůstu věku trampů, kteří se ani v pozdějším věku nehodlali svých trampských aktivit vzdát a přejít na „usedlejší život“.

Nositeli trampingu byli příslušníci různých sociálních vrstev, zejména však dolních a nižších středních, a také zástupci rozličných profesí, jež vykonávali nebo se na ně připravovali. Mladí trampové, kteří obvykle tvořili jádro trampské komunity, byli především učni a mladí dělníci, ale také studenti středních, případně i vysokých škol. „První trampové bývali obvykle lidé pocházející z chudších sociálních vrstev a nezaměst-

nání, kterým tento způsob života společensky vyhovoval. Později, když se hnutí zpopularizovalo v širších vrstvách české společnosti, se k trampům řadili i teenageři ze středních vrstev, módně i z vyšších společenských vrstev, tzv. astracháni,“ charakterizoval stručně sociální původ českých zálesáků jeden ze současných trampských historiků (*Obecný vznik trampingu*, 2009).

Danému, nepochybně pozoruhodnému kulturnímu jevu jsem v posledních více než dvaceti letech věnoval soustavnou pozornost, přičemž jsem se zaměřil jak na jeho historii a rozvoj v různých oblastech, tak zejména na rozmanité aspekty a atributy, jež jsou trampingu vlastní, dále jsem se zabýval problematikou legality této subkultury, vztahem státní moci i většinové společnosti k trampskému hnutí atd. (Altman 1997, 1999, 2000, 2003, 2010, 2013, 2014a, 2014b, 2014c, 2017a, 2017b, 2018a, 2018b, 2019, 2020). S danou tematikou jsem též vystoupil na konferencích v tuzemsku i v zahraničí a také v rámci semestrových přednáškových cyklů *Tramping jako subkultura* na Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně (jaro 2008, jaro 2011, podzim 2012, jaro 2016, jaro 2019, jaro 2022).

Tramping je a vždy byl složitým, bohatě strukturovaným jevem, a tudíž je poněkud obtížné pojednat o všech jeho aspektech.

O trampingu a jeho nositelích bylo již mnohé sděleno, přičemž je nutno upozornit na současné odborné práce především českých historiků a badatelů dalších blízkých disciplín. Na předním místě je třeba zmínit zejména projekt *Tramping v českých zemích v letech 1918 až 1989: Subkultura v interakci se státem a společností*, podpořený Grantovou agenturou České republiky, řešený pražským historikem J. Randákem a jeho kolektivem v letech 2016 – 2018. Kromě studií publikovaných ve vědeckém tisku i ve sbornících jde především o rozsáhlé kolektivní monografie, o knihu *Český tramping v čase formování a rozmachu* (Praha 2019), kterou napsali J. Krško, J. Mareš, J. Pohunek, J. Randák aj. Špringl, a o finální výstup *Putování za obzor. Tramping v české společnosti 1918–2018* (Praha 2020), sepsaný stejným týmem pod vedením J. Randáka. Stále však zůstává řada důležitých témat, která dosud stála spíše stranou badatelské pozornosti. Jedním z nich je i specifická problematika zásadních mezníků, které v životě nositele trampingu ohraničovaly jeho trampskou praxi, vymezovaly ji při rozvíjení takto zacílených aktivit. Stať, kterou této tematice věnujeme, vychází z předchozího mnohaletého etnologického bádání (jak, věrme, dokládá výčet našich publikačních i jiných počínů uvedený výše), na základě něž jsme získali základní obraz dané problematiky. V textu odkazujeme pouze na vybranou další literaturu a písemné prameny, z nichž je třeba vyzdvihnout knihu, věnovanou trampingu na Humpolecku, uspořádanou editorem Petrem Varlamovičovem, jenž ji vytvořil na základě referencí několika desítek

kronikářů trampských osad z daného regionu; jejich příspěvky reflektují nejen historii oněch trampských kolektivů, ale se zvláštním zřetelem akcentují právě jejich každodenní život, a tudíž přinášejí mimořádně cenné poznatky k našemu tématu (Varlamovič, 2019). Využity byly i internetové zdroje, především webové stránky trampských osad, které jsou velmi bohaté na důležité informace a nadto běžně dostupné prakticky všem.

Dvojitá hranice

Časové rozmezí, během kterého se valná většina trampů věnovala trampování v pravém slova smyslu, bylo od samého začátku tohoto fenoménu ohraničeno dvěma druhy mezníků. První druh představoval sám počátek rozvíjení trampských aktivit u daného jednotlivce, tedy hranici, jejímž překročením se stal trampem. Druhý druh pak znamenal ukončení trampova aktivního trampování. Je příznačné, že mezníky – dolní i horní – byly vždy individuální, vlastní dané osobě konkrétního trampa, a tudíž mnohdy poněkud odlišné. Můžeme předeslat, že od samého vzniku českého trampingu (na konci druhého desetiletí 20. století) a poté po celou dobu jeho rozvoje, tedy po více než sto let, se optimálním věkem pro trampování jevílo rozmezí zhruba od patnácti do dvaceti pěti, případně třiceti let lidského věku, což víceméně zahrnuje období adolescence a začátků dospělosti.

Trampování před dovršením věkové hranice patnácti let bylo vždy spíše ojedinělým jevem; i když se v řadách trampů mnohdy objevovaly – a dodnes objevují – i děti (tedy prepubescentního a pubescentního stadia vývoje člověka), bylo to především v doprovodu letitějších trampů, obvykle starších sourozenců, případně rodičů, eventuálně prarodičů, anebo jiných příbuzných či některých dalších důvěryhodných osob, jejichž výběr ovšem obvykle podléhal schválení rodinných autorit.

Snění o trampingu

Jak již bylo sděleno, velká část (a možno říci, že většina) českých trampů začala trampovat v letech po dovršení patnácti let (v některých, spíše výjimečných případech i dříve), tedy po dokončení základní školy, s nástupem do učení či na studia středních škol či učilišť. Dokládá to řada svědectví, a to i výslovných; za mnohá zmiňme alespoň některé. Například počátky trampování skupiny trampů z Havlíčkova Brodu, kteří v polovině osmdesátých let založili trampskou osadu *Orlov*, spadaly právě do tohoto období, jak to dokládají slova jejich anonymního kronikáře: „Už během učňovských a středoškolských let jsme jako parta

kamarádů z Havlíčkova Brodu začali koketovat s trampováním“ (Varlamovič, 2019: 108).

Počátku praktického trampování snad každého jednotlivce směřujícího do řad trampů tak obvykle předcházelo snění o tomto svobodném způsobu pobytu a pohybu ve volné přírodě, podporované literárními a filmovými díly, v nich hledal a nacházel inspiraci. Skutečně aktivní a cílevědomý mladý muž hledající dobrodružství, pokud nechtěl zůstat pouhým snílkem, proto záhy překročil od svého v lecčem naivního snění o dobrodružném putování a táboření ve volné přírodě k systematickému nabývání informací, nezbytných k praktickému naplnění svých tužeb a ideálů, aby se tak stal autentickým trampem. Nápomocí mu v mnoha ohledech mohly být obvyklé zdroje vědění, které mu nejen sloužily k poznání a posléze i přijetí ideálů trampingu, ale také z nich čerpal důležité pregnantní poučení o patřičné činnosti, jež s sebou trampování tradičně neslo. Zejména četba patřičné literatury, tj. dobrodružných románů, stejně jako zhlédnutí obdobně laděných děl z oblasti filmové tvorby, zvláště filmů s tematikou Divokého západu, probudily nejen jeho zájem, ale také mu mohly plnit patřičnou poznávací funkci a současně povzbudit vůli nabytí vlastního praktického prožitku.

Tramping jako způsob naplňování zmíněných potřeb i tužeb však objevovali mladí lidé nejen studiem patřičných zdrojů poznání, ale také reflexí aktivit již praktikujících trampů. Právě živoucí vzory, s nimiž se zde seznámil při prvních exkurzech do patřičného prostředí, inspirovaly nejednoho teprve potencionálního trampa k volbě trampingu jako vhodné volnočasové aktivity, ale také životního stylu. Zejména již etablovaní zálesáci (a zvláště pak jejich charismatické osobnosti) dokázali vzbudit nadšení dalších a dalších mladých romantiků snících o dobrodružství v přírodě, kteří po seznámení s jejich tramskou praxí se rozhodli následovat příkladu těchto autorit a vyrazit – příslovečně v jejich stopách – do volné přírody, toulat se, tábořit a svobodně se bavit svérázným tramským způsobem.

Přímý kontakt

Pro mladého muže, který hledal cestu ke správnému způsobu vlastního pobývání v přírodním prostředí, tedy k trampování, tak mívál přímý kontakt se skutečnými trampy velký význam. Právě on mohl přinést výzvu k nápodobě, k zahájení vlastního trampování i k následnému pevnému začlenění se do tramské subkultury a mohl tak zásadně nápomoci k onomu zásadnímu mezníku v životě mladého muže. Takové osudové setkání adepta trampingu s již skutečnými, a tudíž i zkušenými trampy mohlo být zprvu víceméně náhodné, avšak posléze i stále

častější a pravidelné, často odbývané přímo v přírodním prostředí, jež se v tomto ohledu jeví jako nejvhodnější. Právě tak se stal trampem Zdeněk Petřík, zvaný Šedivák, zakladatel trampské osady *Vlčí údolí*, jež vznikla v roce 1979. Šedivák v dětských a jinošských letech (tedy ještě nikoli coby tramp) jezdil se svými rodiči na chatu k řece Želivce, blíže Bělskému mlýnu, když ještě tato končina nebyla zatopena Švihovskou přehradou, a právě touto oblastí procházelo mnoho trampů, se kterými se zde setkával. Jejich pozorným sledováním poznával trampské hnutí a postupně k němu získával sympatie (Varlamovič, 2019: 167).

První krok

Pod vlivem svých ideálů a představ, ale také sledovaných přímých vzorů z řad již praktikujících (obvykle starších a zkušených) zálesáků a kontaktů i přímých kontaktů s nimi učinil mnohý český mladý muž zásadní rozhodnutí a vzápětí i první praktický krok na své cestě do trampských řad: ať už solitérně, anebo (mnohem častěji) v kolektivu kamarádů se stejným zájmem vyrazil na první *tramp*¹ neboli *trail*, *čundr* či *vandr* do volné přírody, aby tu po vzoru již zavedených trampů putoval, tábořil a bavil se. Tak překonal onu hranici mezi ne-trampem a trampem. Byl to ovšem teprve úplný počátek dalšího trampování, tedy vskutku zásadní mezník.

Na začátku svých vlastních trampských aktivit totiž vykazoval trampský elév ještě zjevnou nezkušenost, byl bez základních znalostí nezbytných pro pobyt ve volné přírodě, bez „odborných zkušeností s trampským životním stylem“, a dokonce se dopouštěl prohřešků i proti elementárním trampským principům, které pak byly zkušenými trampy považovány za faux pas; když sami trampové upozorňovali na neblahé zvyky takového nováčka, uváděli, že například běžně zdravil „Nazdar“ místo ortodoxně uznaného trampského pozdravu „Ahoj“, neměl zkušenosti s tábořením ani s tradičními zálesáckými zvyklostmi, neznal zpaměti slova nejčastěji zpívaných trampských písňových evergreenů atd. Býval proto nazýván „greenhorn“, tedy již zmíněný „zelenáč“ (*Velký trampský slovník*, 2011: neustránkováno). Aktivní nápodobstarších, již zkušených trampů, s nimiž se setkávali při různých příležitostech, nejčastěji přímo ve volné přírodě, kam mladí táborníci, kteří s pravým trampováním teprve začínali, přirozeně mířili, aby tu vyvíjeli patřičnou činnost, však přinášela kýžený efekt v podobě formování jejich trampské identity. Přiznává to – s odstupem více než třiceti let – i anonymní kronikář trampské osady *Orlov* z Ha-

1 Slovo „tramp“ má tak dva významy: jednak označuje nositele trampingu, jednak jde o označení trampské výpravy do přírody.

vlíčkova Brodu, založené v polovině osmdesátých let: „Po vzoru starších a zkušenějších kamarádů jsme se postupně stávali skutečnými trampy“ (Varlamovič, 2019: 108). Na sbírání prvních trampských zkušeností v padesátých letech vzpomínal i citovaný Miki Ryvola: „Trampské řemeslo jsme se učili postupně na toulkách a vandrech na Staré řece pod Medníkem, na Zlaté řece, na Brdech a v křivoklátských lesích. Tam všude jsme potkávali své první vzory mezi staršími kamarády, tenkrát se ještě často jednalo o legendární zakladatele trampingu“ (*Ortodoxní tramp je protimluv*, 2019).

Zkušenými kamarády coby vzory začínajících trampů mohli být přímo jejich rodinní příslušníci, nejčastěji starší sourozenci, zejména pak bratři. Ti zpravidla hráli specifickou roli garantů bezúhonného a bezpečného působení mladých trampů v přírodním prostředí, které mohlo skýtat nejedno nebezpečí. Starší bratři tak zodpovídali za trampující mladší sourozence (zejména v začátcích jejich trampování) jejich společným rodičům, kteří obvykle dávali svolení k takovým výpravám. Vliv staršího sourozence v začátcích vytváření svého vztahu k trampingu vzpomínal citovaný Mirko Ryvola, zvaný Miki: „BráchaWabi v té době už trampoval a zasvěcoval mě a kamarády do trampského slabikáře, takže v únoru 1956 jsme ve čtyřech založili osadu *Zlatý klíč*“ (*Ortodoxní tramp je protimluv*, 2019).

Osvojením norem trampování započalo trampovi zpravidla první období jeho praktické trampské činnosti, trvající zhruba do dovršení osmnácti devatenácti, zabírající tak zbytek teenagerských let, tedy období adolescence. Leckdy se však tento mezník (v podobě časového termínu) posouval výše, směrem k vyššímu věku. Toto počáteční období seznamování s trampem však nebývalo vždy zcela prosto rozličných omezení a restrikcí ze strany autorit. U mladých trampů, kteří hodlali vyrazit na výpravu do volné přírody, hrálo vždy významnou roli svolení jejich rodičů. Lapidárně, leč zcela výstižně, to v roce 2021 vyjádřil Zdeněk Soukal, přezdívaný Upír, z kroměřížské trampské osady *Pegas*, „Otázka zněla: pustí či nepustí?“. Právě mladí, ještě nezletilí trampové se nezřídká potýkali se zákazy ze strany svých rodičů, kteří se jim snažili zabránit v jejich trampských aktivitách. Takový přístup si na straně těchto nejmladších trampů vyžádal zvláštní obezřetnost; někdy museli vyvinout i cílené úsilí směřující k překonání takové nedůvěry. Tak tomu bylo například v boskovické trampské osadě *Ry* (založené v roce 1986), přestože měla osadní tábořiště Na Rovné nedaleko svého bydliště. Jak dokládá kronikář Petr Sychra, řečený Pim, osadníci se rozhodli uspořádat pro své rodiče zvláštní prezentační „potlach“, slavnostní, ale také zábavní shromáždění trampů s programem vrcholící velkým táborovým ohněm, „aby věděli, jak tráví volný čas a neměli problém je pustit na vandr“ (Sychra, 2018: 72).

Typickým znakem věkové kategorie, během níž se mladí lidé nejčastěji stávali trampy, byl pocit svobody a zjevné bezstarostnosti, která ovšem byla leckdy důsledkem jisté naivity. Kronikář tramské osady *Scout boys* z Humpolce Jan Čermák, známý pod tramskou přezdívkou Šumát, napsal o době založení této osady v roce 1966 doslova, že to „bylo v období krásného věku, který si nepřipouštěl žádné velké starosti“ (Varlamovič, 2019: 131). Tyto pocity slastné nezodpovědnosti byly pro valnou část českých zálesáků v daném věku všeobecně rozšířené snad vždy, po celou stoletou éru existence trampingu; ve „zlatých šedesátých“, kdy se poměry v socialistickém Československu výrazně liberalizovaly, však byly zcela typické. Obdobný přístup mladých lidí, kteří začínali trampovat a zakládat tramské osady v druhé polovině šedesátých let, vylíčil po mnoha desetiletích také Bohouš Neomytka, zvaný Bondy, z humpolecké tramské osady *Devils*: „Bylo nám šestnáct let, byli jsme hloupí, naivní, mladí kluci a bylo nám úplně jedno, kam se svět zase jednou obrátí“ (Varlamovič, 2019: 39).

Horní hranice trampování

Během příslušnosti do oné nejpříhodnější věkové kategorie, tedy zhruba ve zmíněném věku od patnácti do dvaceti pěti či třiceti let, se ovšem mladý člověk výrazně měnil (což platí zcela obecně), z trampujícího chlapce, o kterého v počátcích zájmu o trampování nejčastěji šlo, dospíval v mladého muže, zatímco trampující dívka dozrávala adekvátně v mladou ženu. V průběhu tohoto prvního období svobodného trampování, s přibývajícím věkem, zpravidla čekalo na většinu mladých mužů a žen hned několik životních mezníků, které ohraničily jejich jednotlivá životní období. Tyto životní mezníky se mohly stát a mnohdy se také stávaly i mezníky v rozvíjení jejich tramských aktivit, a to mezníky horními, neboť dokázaly definitivně ukončit (a v mnoha případech také ukončily) do té doby slibně se rozvíjející dráhu aktivního trampování.

Vojenská služba jako mezník

Vzhledem ke skutečnosti, že většina české mužské populace bývala od samého vzniku trampingu až do roku 2004 takzvaně odvedena, představovala obvykle významný mezník v životě trampa doba výkonu základní vojenské služby. Odchod „na vojnu“ byl obecně pocítován jako citelný zásah do života mladého muže, na kterého se vztahovala všeobecná branná povinnost, což samozřejmě platilo i pro tramy. K nástupu trampa do výkonu vojenské služby docházelo obvykle s dovrše-

ním osmnácti či devatenácti let věku, v případě zálesáka s ukončeným vysokoškolským vzděláním až zhruba ve dvaceti čtyřech letech, případně později; neodvedených trampů se nástup do výkonu základní vojenské služby pochopitelně netýkal, tudíž mohli trampovat nerušeně dále, bez tohoto výrazného přerušení svých trampských aktivit.

Výkon základní vojenské služby patřil nejen k osobním mezníkům v životě nejednoho trampa, ale obvykle znamenal i citelný přerыв v jeho praktickém trampování a někdy dokonce vedl k definitivnímu ukončení veškerých jeho trampských aktivit, jak o tom svědčí celá řada svědectví z nejrůznějších trampských regionů. „Po vojně nás jezdilo už jenom třicet procent“, vypočítal citovaný Zdeněk Soukal úbytek členů trampské osady *Pegas* (tábořící v Chřibech) na začátku normalizace. To ovšem neplatilo všeobecně. Po absolvování základní vojenské služby a odchodu do zálohy mnozí trampové pokračovali v trampování dále, již tedy v pokročilejším, vyzrálejší věku.

Výkon základní vojenské služby měl pro mnohého trampa skutečně zásadní význam, přinášel s sebou účinek většinou nepříjemně citelný, a tudíž předem obávaný. Každopádně pro svobodomyšlného ctitele volného putování a táboření v přírodě znamenal dosti drastický zásah do života. Na straně druhé však s sebou v leccem přinášel pobyt v prostředí, jež vykazovalo některé rysy nikoli nepodobné přírodním podmínkám trampování. Stejně tak znamenal i sdílení některých atributů společných jak vojenské službě, tak trampování, ovšem zpravidla pouze těch vnějších, zejména v podobě oděvu, jehož součástí se shodovaly s obvyklou výstrojí nemalého množství trampů (konkrétně šlo zvláště o vojenskou pracovní uniformu vzor 60, ale i starší vycházková saka, takzvané „kopříváky“). Zřejmě právě proto se v éře takzvaného budování socialismu vžil pro období výkonu vojenské služby v trvání dvou roků termín „zelený vandr“, případně „velký zelený vandr“. Existence nemalého počtu výrazů z oblasti trampského slangu, které do něj byly přeneseny právě z vojenského prostředí, nepochybně dokládá, jak mimořádně důležitou, bedlivě vnímanou a citlivě prožívanou součástí života trampa výkon základní vojenské služby vždy byl.

Tak jako byly v životě trampského jednotlivce mezníky, které dokázaly významně působit na jeho individuální aktivní trampskou praxi, určovaly leckdy takové zásadní předěly další působnost či samu existenci celé trampské osady, tedy základního segmentu v rámci trampské komunity. Také při rozvoji kolektivních osadních aktivit zpravidla docházelo k událostem, které mohly chod osady výrazně ovlivnit, zvláště když se přímo týkaly výrazných agilních osobností takového trampského kolektivu nebo dokonce všech jejích členů. Největší nebezpečí pro činnost i samu existenci trampské osady hrozilo pravidla tehdy, když přišel osudový mezník v jejím životě ve stejném nebo časově blízkém termínu.

Současný nástup členů tramské osady právě do výkonu základní vojenské služby patřil k těmto mezníkům v jindy plynulém chodu osadního života na předním místě. Tato událost téměř vždy negativně poznamenala aktivity osady a celý osadní život, včetně aktivit zbytku členů, kteří na vojnu neodešli. Pro činnost osady, která mohla být do té doby nejen velice pestrá a pro její členy velmi zábavná, tak současný nástup většího počtu členů na vojnu představoval i v tomto ohledu radikální změnu. Kronikář Fred právě tuto situaci, ve které se na začátku druhé poloviny šedesátých let ocitla jeho osada *Trappers*, lakonicky komentoval výmluvnými slovy: „Legrace končí podzimem 1966 - vojenskou službou“ (Varlamovič, 2019: 156).

V důsledku nástupu osadního výkvětu trampů do výkonu základní vojenské služby došlo téměř vždy k ochabnutí činnosti osady, jejíž řady se takto citelně zredukovaly; tato nepříjemnost potkala v roce 1989 také humpoleckou osadu *U Sudu* (založenou o tři roky dříve), což její kronikář po letech komentoval konstatováním, „protože většina kamarádů se ocitla ve službě vlasti“ (Varlamovič, 2019: 163). O to většího rozkvětu se však mohla tramská osada dočkat po návratu výrazných osadních osobností z výkonu základní vojenské služby, když jejím absolvováním vyzrály jejich charakter a jejich autorita nabyla na síle. Také věhlasná osada *Hurikán* na Sázavě u Hvězdonic (založená v roce 1920) výrazně ožila poté, co se roku 1928 vrátilo z vojny několik aktivních členů, což vzpomínající pamětníci ocenili ještě po mnoha letech jako začátek nové etapy v životě osadního kolektivu: „Po návratu Ferryho, Jardy a Boba z vojny do osady Hurikán nastala druhá éra.“ Navráťivší se vůdčí osobnosti iniciovali „nový příliv osadníků“, kterým dění v Hurikánu opět oživilo (Bad, Vichřice, 1990).

Mnohdy však současný nástup většího množství členů tramské osady do výkonu vojenské služby, zvláště šlo-li o stěžejní osobnosti tramského kolektivu, představoval nemalé ohrožení samotné existence osady; nejednou dokonce k zániku celého tramského kolektivu, do té doby nepochybně dosti pevného a vyhraněného navenek, vskutku vedl. Dokumentují to například slova trampa Bohouše Neomytky, zvaného Bondy, z humpolecké osady *Devils*: „Pak přišla povinná vojenská služba a po ní byl s naší osadou konec“ (Varlamovič, 2019: 39). V obdobném duchu zakončil kronikář Jindřich Rázek líčení historie osady *Malaga* z Humpolce strohým konstatováním: „Na podzim roku 1954 nás pět odešlo na vojnu – konec trampování“ (Varlamovič, 2019: 79). Stávalo se tak obvykle proto, že neodvedení členové nedokázali udržet její kontinuitu do doby, než se odvedení zase vrátili do civilního života.

Jak je patrné, současný výkon základní vojenské služby většího množství členů tramské osady s sebou obvykle nesl nemalé komplikace v ži-

votě osady a míval i citelné následky. Svou roli sehrálo samo přerušení trampských aktivit na celé dva roky (či alespoň, v případě vysokoškolačů, na jeden rok), po nichž ne každý tramp dokázal navázat na svou původní činnost, někdy i proto, že objevil nové druhy zábavy, které tak vytěsnilly tramping z jeho života. Citovaný kronikář Jindřich Rázek, líčící historii osady *Malaga*, jejíž členové odešli na vojnu v roce 1954, dále pokračoval s heslovitou strohostí: „Po vojně se již parta nesešla - byly už jiné zájmy - skaut, tenis“ (Varlamovič, 2019: 79).

Ale ne vždy se osud trampské osady v důsledku „plnění nejčestnější povinnosti mladého muže“ uzavřel takto neblahým způsobem. V mnoha případech se po opětovném začlenění navrátilivších se záložníků, posílených a zocelených náročným výcvikem v rámci základní vojenské služby (zejména došlo-li skutečně k naplnění lidové, jadrně formulované vize: „vojna z tebe udělá chlapa“), činnost trampské osady revitalizovala do původní podoby, aby opět kompletní trampský kolektiv obnovil své dřívější aktivity a rozvíjel je dál, k dalšímu rozkvětu. Tak tomu bylo i v případě zmíněné pražské osady *Trappers*, u které sice rovněž došlo z daných příčin k útlumu její činnosti, avšak po návratu postrádaných osobností, nyní již záložníků, nastalo výrazné oživení tohoto trampského kolektivu. Slovy osadního kronikáře Freda, „v roce 1968 se vracíme z vojenské služby a osada opět začíná žít“ (Varlamovič, 2019: 156).

Změna životního stylu

Po absolvování výkonu základní vojenské služby se mohl změnit i životní styl mnohého trampa, jenž před nástupem do služby vlasti rozvíjel své trampské aktivity s nemalým mladickým elánem. Rovněžstroze, leč pregnantně, tuto skutečnost fabuloval Josef Vacík, zvaný Šerif Maks, z osady *Mexičan* z Ledče nad Sázavou: „Pak přišla vojna, po vojně spousta jiných starostí a na trampování bylo méně a méně času. Postupem času šel každý svojí cestou, a tak osada pomalu zanikla“ (Varlamovič, 2019: 90). Rozličné starosti spojené s nástupem nového životního období mladého muže mohlo doprovázet i zvýšené pracovní úsilí směřující nejen zabezpečení vlastní vyšší životní úrovně, ale stejně tak k naplnění profesních a kariérních ambicí. Tyto tendence se mohly dostavit ve stejné době u valné části členů celé trampské osady, zvláště když byli přibližně nebo i zcela shodného věku, a tudíž mohly výrazně poznamenat další osadní život či dokonce samu existenci osady. Nově zvýšené pracovní úsilí členů trampské osady (ať už všech, anebo nejdůležitějších osobností) v zaměstnání, které zastávali, a kde začali rozvíjet cílevědomě svou profesní dráhu coby zásadní podmínku životního úspěchu, tak

mohlo být příčinou konce kolektivu. Což fatálně postihlo humpoleckou osadu *Půlnoční návrat* (založenou v roce 1965), když – slovy kronikáře J. Vrzáka - „časté pracovní cesty mimo Humpolec v následujících letech přispěly k postupnému zániku osady“ (Varlamovič, 2019: 120). Trampská osada *Devils*, rovněž z Humpolce, skončila tehdy kvůli odchodu členů za prací do rozličných jiných lokalit, což formuloval citovaný kronikář Bohouš Neomytka, zvaný Bondy, slovy: „Kamarádi se rozešli do světa a vídali jsme se již jen zřídka“ (Varlamovič, 2019: 39).

Vstup do manželství jako mezník trampování

Neméně závažným mezníkem v životě aktivního trampa byla z hlediska trampské praxe ženitba, k níž mnozí přistupovali zpravidla po ukončení základní vojenské služby. Vstup do manželství s sebou nesl v životě trampa další výrazné změny, ještě podstatně závažnější než výkon základní vojenské služby, neboť obvykle ovlivnilo trampův život po mnohem delší dobu, což zálesák jistě nemohl nepředpokládat předem. Především se obvykle značně zmenšil jeho volný čas, který mohl trampingu věnovat, zejména v důsledku ztráty dosavadní téměř absolutní svobody rozhodovat v mimopracovní době o svých volnočasových aktivitách. Nadto jeho každodenní život zásadně poznamenal nástup starostí se založením rodiny a potřeba zabezpečit její existenční zázemí. Založení rodiny též znamenalo obvykle změnu kontaktů trampa s dosavadními přáteli, tedy i s kamarády z řad trampů. Nadto mnozí zálesáci změnili současně i bydliště, přestěhovali se do jiné lokality, a tudíž ztratili původní sociální vazby na své dřívější obvyklé trampské kamarády. Tyto změny se však kumulovaly spíše postupně, obvykle přicházely jedna po druhé. Svědčí o tom i konstatování anonymního kronikáře trampské osady *Cassiopea* ze Senožat: „Po návratu z vojenské služby se většina kamarádů oženila nebo odjížděla za pracovními povinnostmi daleko od domova a na trampingu zbývalo již velice málo času“ (Varlamovič, 2019: 20).

Vstup trampa do manželství a s ním obvykle spojené rodičovství začasťe současně významně přispěly k výrazné proměně jeho dosavadního životního stylu, která v mnoha případech přinesla s sebou radikální ukončení aktivního trampování. Například tramp Karel Venc, známý pod přezdívkou Kadel, člen trampské osady *Černý mustang* z Humpolce, založené v polovině osmdesátých let, to vyjádřil lapidárně, leč výmluvným konstatováním: „Oženili jsme se, máme děti a jiné starosti...“ (Varlamovič, 2019: 27).

Vstup trampa do manželského stavu tak téměř vždy znamenal v mnoha ohledech zásadní předěl v životě mladého muže, ale stejně tak i tramp-

ující mladé ženy (pokud ovšem s chotěm nevytvořila tramské manželství, což nikdy nebylo úplnou vzácností). Sloučit rodinný život, existenční zabezpečování rodiny, případně otcovství a výchovu dětí s další kontinuálně rozvíjenou participací na trampingu nebylo vždy reálné, tudíž právě tato zásadní životní změna mohla mít za následek opuštění tramských řad. Řečeno slovy kronikáře z tramské osady *Skaláci*, „mnoho se jich oženilo a přestali dávno jezdit a tak udělali nad svým tramským životem tlustou čáru“ (*Historie černého trampingu*, 2009).

Ale vedle těch, kteří se vstupem do manželství ukončili svou tramskou dráhu, bylo vždy nemalé množství trampů, kteří naopak do zásadných řad přivedli i svou nově nabytou manželku. „Manželka jezdí se mnou celý život,“ oceňuje Zdeněk Soukal, zvaný Upír, jenž začal trampovat na začátku šedesátých let. Paní Soukalová trampovala se svým chotěm nejen o letních sezónách, ale i mimo ně, za podstatně nevlídnějšího času. „Spali jsme i v iglú,“ vyjádřil svůj respekt Upír. Dlužno dodat, iglú coby eskymácké obydlí kopulovité podoby, vyrobené ze sněhových bloků, bylo českými trampy stavěno za účelem přespání ve volné přírodě spíše výjimečně; jak ohledně iglú upozorňuje *Tramská bible*, „v našich podmínkách se skoro vůbec nepoužívá, jen při některých drsných zimních akcích“ (*Tramská bible*, 2014).

Jestliže záhy po absolvování základní vojenské služby u jednotlivých trampů obvykle nastala v jejich životě zásadní změna v podobě vstupu do manželství, poznamenal tento mezník (pokud potkal více členů osady) činnost či dokonce existenci celého tramského kolektivu. K výrazné proměně aktivit členů tramské osady *Toulavá kecka*, založené roku 1978 v Humpolci, k jejich oslabení směřujícímu k zániku této tramské party, došlo právě z této příčiny, což výmluvně vyjádřil její anonymní kronikář strohým konstatováním: „Po /.../ vstupu do manželských svazků se činnost osady postupně utlumuje“ (Varlamovič, 2019: 150). A tudíž nejen výkon základní vojenské služby, ale také následná ženitba měly za následek útlum činnosti také tramské osady *Znamení doby* z Humpolce, založené na přelomu osmdesátých let. Jak bilancoval po několika letech kronikář, známý pod přezdívkou Brouček, „po vojně jsme se všichni oženili, založili rodiny a trampování šlo stranou“ (Varlamovič, 2019: 186).

Otcovství

Jak již bylo řečeno, vstup do manželství s sebou obvykle nesl i počátek a první léta rodičovství, v případě trampa otcovství. Tento stav jistě v mnohém trampa zavazoval k zodpovědnějšímu přístupu k realitě, ale nejenže ani tentokrát nemusel znamenat výrazné omezení jeho tramských aktivit, nýbrž umožňoval mu naopak rozšířit jejich obsah v po-

době předávání trampských zkušeností vlastním potomkům. Tramping se tak mohl stát přímo součástí výchovy dětí trampa, přičemž míru tohoto didaktického působení zajisté do značné míry determinovalo uznání vhodnosti takového přístupu ze strany jeho choti, případně dalších rodinných příslušníků. Tento úděl trampovi-otci nepochybně usnadňovalo, pokud do manželství (a následného rodičovství) vstoupil s adekvátní partnerkou – ženskou nositelkou trampské subkultury, tedy trampkou – což nebývalo po celou dobu existence trampingu příliš vzácným jevem. V důsledku úspěšného cílevědomého rozvoje trampských aktivit tak mohli docházet k zabezpečení zrodu druhé generace trampů v téže rodině.

Generační transmise trampingu

V některých rodinách se příslušnost k trampské subkultuře skutečně dědila z otce na syna (případně z matky na dceru). Tak tomu bylo i v trampské osadě *Manitoba*, jejíž kořeny sahají do začátku druhé poloviny 20. století, kdy v Pelhřimově působila trampská komunita, jejíž aktivity ovšem byly časově limitované. Na činnost těchto trampů však od začátku sedmdesátých let navázali mladí muži na čele s Antonínem Šimíkem, zvaným Tony, kteří směřovali k založení regulérní osady. Anonymní kronikář této osady ocenil návaznost dvou generací pelhřimovských trampů, původní komunity a zakladatelů nové osady, když konstatoval, že „trampský duch přešel z této party na syna Tonyho“: „To už se píše rok 1970 a z juniora se stává tramp, který je v roce 1973 zvolen šerifem osady *Manitoba*“ (Varlamovič, 2019: 82).

Hranice členství v osadě

Členství trampa v trampské osadě mělo různou délku, od několika měsíců až po dlouhé roky. Stejně tak mohlo být nepřetržité, od jejího založení (byl-li zakládajícím členem), anebo od jeho přistoupení k již existujícímu kolektivu, které představovalo další mezník v jeho trampské činnosti. Ovšem i členství trampa v osadě mohlo mít svůj konec, po nějakém čase mohlo z různých důvodů či příčin zaniknout. Dělo se tak rozličným způsobem. Tramp, který již nehodlal dále pokračovat v rozvíjení trampských aktivit v daném kolektivu, buď přestal postupně participovat na osadních akcích a začal se více či méně stranit trampského kolektivu, jenž s ním proto přestal časem počítat. Jindy tramp z osady rovnou vystoupil, zcela oficiálně. Za elementární slušnost

bylo považováno oznámit ostatním osadníkům důvody, které trampa k takovému rozhodnutí vedly, neboť ty mohly být různé.

Jak je zjevné z předchozího výkladu, k nejčastějším důvodům opuštění tramského kolektivupatřil vstup do manželství a založení rodiny, přeorientování na jiné aktivity, přestěhování do vzdáleného místa, případně nemoc anebo prostá ztráta zájmu o tramping. Jinou z příčin prořídnutí řad členů tramské osady byl definitivní odchod některého z nich do emigrace, což se zejména na začátku období protektorátu Böhmen und Mähren i v letech takzvaného budování socialismu stávalo poměrně často. Svobodomyslnost a aktivní přístup k životu, tedy vlastnosti typické pro trampa, jej vedly k opuštění vlasti, odkud směřoval do některé z demokratických zemí. Výrazným zásahem do činnosti tramské osady pak byl současný odchod většího počtu jejích členů. K tomu docházelo jednak průběžně po celou dobu existence trampingu, zejména však ve dvou velkých vlnách – po únoru 1948 a po tzv. krizových letech, tedy začátkem éry normalizace. Taková vlna odchodu do vyspělých západních zemí postihla například pražskou tramskou osadu *Trappers*. Její kronikář Fred (jehož občanské jméno neznáme) vystihl tuto situaci výstižnými slovy: „Ale rok 1969 opět zamíchá karty. Emigruje Dobík, Windy a Miky do USA a kamarád Lupen do Austrálie“ (Varlamovič, 2019: 156).

Trampův odchod z tramské osady, ať už z jakýchkoliv příčin či důvodů, vůbec nemusel být podnětem k negativním postojům vůči němu; trampové, kteří zůstali věrni svým snům a ideálům, z velké části zaujímali empatické postoje, k nimž je vedla znalost konkrétních životních podmínek odcházejícího kamaráda, a současně zde přežíval jejich přátelský vztah k němu. Dokládají to slova anonymního kronikáře tramské osady *Kočovníci*, založené v osmdesátých letech, jenž tento proces personálního vývoje osady vylíčil lapidárně: „Během let někteří z osady odešli z důvodu přestěhování, kvůli rodině. Nikdy jsme se však nerozešli ve zlém, prostě jak šel čas, tak lidé odcházeli, jiní zase přišli...“ (Varlamovič, 2019: 68).

Tramský střední a seniorský věk

Trampové, kteří překonali zmíněné životní mezníky (jež četným z jejich kamarádů radikálně ukončily jejich tramské aktivity), tak dospěli do stadia středního věku. V tomto životním stadiu pak už pochopitelně žili jiným způsobem života než mladí trampové. Především už nebyli studenti ani učni, ale vykonávali různá povolání, v nichž nacházeli obživu; coby pracující už sice nebyli existenčně závislí na svých rodičích jako v mladém věku, zato však neměli pro rozvíjení svých tramských aktivit

tolik času. Přesto mnozí z nich pokračovali – byť oproti předchozí době zjevně limitovaně - ve svých trampských aktivitách.

Každý aktivní tramp postupně dospíval do seniorského věku, jenž bývá odedávna provázen postupným nárůstem počtu limitů, restringujících další rozvíjení jeho trampských aktivit. Přesto četní trampští senioři, z nichž nejeden nabyl i patřičně patriarchálního zjevu, i nadále pokračovali v trampování, přičemž jejich vytrvalost je trampskou komunitou velmi příznivě hodnocena, kvitována a upřímně obdivována. Na Janu Slováčkovi, zvaném Šedý vlk (nebo též Šedák), ocenili v roce 1991 v oslavném článku k jeho sedmdesátému jubileu oslavencovi kamarádi nezlomnou energii, s jakou se i v takto pokročilém věku vydával na rozmanité trampské akce: „Známe jej z mnoha posezení, především u výročních ohňů. Není mu zatěžko přijet kamkoliv, bez ohledu na vzdálenost“ (Šedák, 1991: 11). Někteří aktivní trampové seniorského věku se netají svým přesvědčením, že jsou schopni stále trampovat právě v důsledku celoživotního trampování. Tak manželský pár Čárli a Jana coby dávní zakladatelé chrudimské trampské osady 49 (založili ji v roce 1970 jako zprvu rodinnou osadu) „díky trampingu a tréninku mohou v důchodovém věku stále jezdit, spát pod širákem v létě v zimě i s mladšími kamarády a těch 20 až 25 km s báglem ujdou“ (Moidlovi, Smlsal, 2008: 19).

Úmrtí trampa

Mnozí trampové se tak věnovali trampování až do samého sklonku svého života, do své smrti, která ovšem mohla přijít i v nižším věku, nikoli nutně až v době trampova stáří. Úmrtí oblíbeného zálesáka zpravidla nezůstalo jeho blízkými trampskými přáteli nepovšimnuto, zejména šlo-li o mnohaletého kamaráda, k němuž mnohé z nich poutaly četné společné zážitky a zvláště vzpomínky na dávné mládí, na „staré dobré časy“ i na světlé chvíle pozdějších let, prožívané často v tomtéž kolektivu, ve stejné trampské osadě, při společně sdílených trampských aktivitách. Ke smrti kamaráda se trampové odedávna vyjadřovali s využitím vlastních jazykových prostředků ovlivněných výrazivem inspirovaným romantikou idealisticky reflektovaného amerického Divokého západu, které měly podobu vlastních ustálených obrátů. Když zemřel tramp, říkali, že „odešel na svůj nebeský vandr“, případně že „odešel tam nahoru“ (Varlamovič, 2019: 156), jindy oznamovali, že „odešel do nebeského báru“, podle oblíbeného obrátu z refrénu legendární trampské písně *Bedna od whisky*, jejímž autorem je Miki Ryvola. Metafora „nebeský bár“, označující místo posmrtného pobytu hrdiny Divokého západu, je poměrně frekventovaná v řeči českých trampů, vzpomína-

jících na zesnulé kamarády. V duchu zavedené terminologie z románů a filmů s tematikou Divokého západu použil šerif Jorge, referující o osudech své osady *Yukon* z Havlíčkova Brodu, pro vyjádření úmrtí jejích členů obrat, „odešli do věčných lovišť“, jenž byl zřejmě v takové situaci nejfrekventovanější (Varlamovič, 2019: 177); s využitím téže metafory se vyjádřil například i anonymní kronikář humpolecké tramské osady *Greenhorns* (existující několik roků v šedesátých letech), když po mnoha desetiletích bilancoval činnost své osady. Tehdy musel s politováním konstatovat: „Bohužel tři z nás již odešli do věčných lovišť“ (Varlamovič, 2019: 46). Obdobně o úmrtí trampa, známého pod jménem Pepek Žemlička (k němuž došlo koncem třicátých let minulého století), napsal ve svých vzpomínkách (zveřejněných na stránkách kroniky východočeského trampingu) pamětník Láďa Komínek, že „zasáhl nemilosrdný osud a kamarád byl velmi brzy povolán do věčných lovišť“ (Moidlovi, Smlsal, 2008: 52). O zesnulých dávných členech *Partyzánské zimní brigády*, zorganizované Bobem Hurikánem za druhé světové války v Brdech, konstatovali po více než pěti desetiletích vzpomínající pamětníci: „Bohužel dnes už většinu povolal Velký Manitu“ (Bad, Vichřice, 1990: 8). Trampové z osady *Želivka* ze Senožat na Humpolecku, kteří se současně věnovali i vodáctví, měli pro vyjádření úmrtí kamaráda specifický metaforický obrat, který zaznamenal jejich kronikář Jaroslav Krupka: „Tři z pěti kamarádů již odpluli na druhý břeh řeky...“ (Varlamovič, 2019: 188). Anonymní autor reklamní upoutávky na knihu věnovanou hudebníkovi Janu Čapkoví, zvanému Kristák (což byl šerif osady *Mohykán*, vítěz první tramské Porty, zakladatel a kapelník známé dívčí skupiny *Schovanky*), použil nad jiné poetický obraz, že „je to už dvacet let, co zabalil svoji poslední usárnu“ (Anonym, 2016: 21). *Usárna* neboli *ueska* byl od poloviny minulého století batoh českými trampy nejvíce používaný, nazýván byl podle písmem U. S., které vévodily jeho horní části. Usárna patřila a dodnes patří k nejvýraznějším tramským atributům.

Teprve až neúprosnou smrtí se nejednou uzavřela pozemská tramská pouť nejednoho českého zálesáka, který téměř celý život zasvětil své volnočasové aktivitě i své ideály trampování. Mnohého mohlo těšit, že ho v jeho příslovečných stopách následují jeho potomci, které dokázal získat pro trampování svým nenásilným, leč cílevědomým působením, anebo oni sami – ale nepochybně po jeho vzoru – našli svou vlastní cestu k trampingu a tak dále rozvíjeli jeho tradici.

Pohřeb trampa

Elementární slušností kamarádů a kamarádek zesnulého trampa či trampky vždy bylo zúčastnit se jeho pohřbu. Zejména v posledních de-

setiletích se dostávají trampové k tomuto obřadu stylově oblečení, tedy nikoli v černých oblecích jako, ale ve svém tradičním odění, čímž se od ostatních truchlících výrazně odlišují. Tak když na konci roku 2018 zemřela sedmdesátiletá trampka Janička z třebíčské osady *Fox*, jež byla považovaná za jednu z místních trampských legend, neboť byla oblíbená v širokých trampských řadách nejen v domovském městě, ale i na Brněnsku, vylíčil charakter pohřbu autor nekrologu slovy: „Také proto třebíčská smuteční síň byla doslova plná zelených bund a maskáčů, přijelo kamarádů a kamarádek nepočítaně z blízka i z dále“ (Kinda, 2019: 8).

Pohřeb trampa bývá příležitostí k setkání jeho kamarádů, někdy i po mnoha letech. U některých trampských komunit, i bývalých osad, jde o jednu z mála příležitostí, jak se třeba i po letech znovu vidět a komunikovat spolu. „Když jsem potom s kamarády mluvil, napadlo nás všechny, že ty roky utekly nějak moc rychle a že se bohužel stále častěji setkáváme na podobných smutných místech snad víc než na známých campech,“ napsal citovaný tramp Kinda po setkání s kamarády na pohřbu kamarádky Janičky z osady *Fox* (Kinda, 2019: 8).

Shrnutí

Jak je, věrme, patrnou výše uvedených líčení, doba aktivního trampování, tedy i příslušnosti k trampské subkultuře každého konkrétního nositele českého trampingu byla patřičně vymezena, přičemž zde zásadní roli hrál jeho věk, jenž s sebou přinesl důležité hraniční momenty v jeho životě. Tato doba byla ohraničena dvěma základními mezníky, „dolním“ v podobě počátku vlastního trampování a zařazení jednotlivce do trampské komunity, a také „horním“, jenž znamenal ukončení této jeho činnosti. Ona dolní hranice byla zpravidla spjata s nabytím plnoletosti potenciálního trampa, vyjádřené získáním občanského průkazu, jímž se držitel prokazoval úředníkům a zejména příslušníkům policejních složek (což hrálo nemalou roli v životě trampa, začasť vystaveného kontrolám ze strany Veřejné bezpečnosti, jakož i různým postihů a šikanám z její strany). Nemálo mladých zálesáků ovšem začalo vyvíjet trampské aktivity později, poté co se přesvědčili o vhodnosti takového způsobu trávení volného času, zábavy i životního stylu. Horní hranice trampování byla ještě rozličnější. Mohl jí být už nástup do výkonu základní vojenské služby, u většiny mladých mužů již záhy po dosažení osmnácti let věku, u některých – jak bylo řečeno – však i o několik cenných let „prodlouženého mládí“ později. Zřejmě ještě zásadnějším mezníkem ohraničujícím trampovu příslušnost k trampské komunitě byl vstup do manželství, tedy ženitba, obvykle spojená s brzkým rodičovstvím; následný rodinný život takovým trampským aktivitám hlavy rodiny přál v menším měřítku, i když mnohý

si je dokázal prosadit i nadále. Horní hranicí účasti v trampských řadách však mohla představovat změna prostředí, kde tramp dosud působil, tj. bydlel a pracoval, doprovázená zpřetrháním zavedených kontaktů a vazeb s dosavadními kamarády. Jak je patrné, tramp byl vystaven mnoha rozmanitým úskalím, která mohla znamenat horní hranici jeho trampování. Přesto mnohý setrval u těchto aktivit, zvláště byly-li u něj doprovázeny přesvědčením o správnosti životního stylu, které ony aktivity spoluutvářely. Jediným horním mezníkem, který ohraničil jeho zálesáctví, a to definitivně, se mu tak stala jeho smrt.

Bibliografie

- Altman K., 1997, *Bobři a medvědi. K problematice trampingu na Brněnsku*, in: J. Krist, ed.: *Společenství dětí a kultura*, Strážnice, Ústav lidové kultury, s. 121–125.
- Altman K., 1999, *Trampské hospody na západní Moravě*, „Západní Morava“, 3, č. 2, s. 69–78.
- Altman K., 2000, *Trampové a moc. K problematice postavení trampského hnutí ve společnosti od počátku 20. let do současnosti*, „Český lid“, 87, č. 4, s. 223–238.
- Altman K., 2003, *...jak někteří trampují*, in: J. Pospíšilová, ed., *Rajče na útěku. Kapitoly o kultuře a folkloru dnešních dětí a mládeže s ukázkami*. Brno, Etnologický ústav AV ČR, s. 255–285.
- Altman K., 2010, *Kralice – výspa turismu a trampingu*, in: J. Mitáček, s kolektivem, Kralice nad Oslavou, Obecní úřad, s. 433–450.
- Altman K., 2013, *Současné etnologické bádání o trampské subkultuře*, „Národopisný věstník“, 30 (72), č. 1, s. 20–25.
- Altman K., 2014a, *Hudba a zpěv jako činitelé integrace trampského hnutí*, „Folia ethnographica“, č. 2, s. 31–46.
- Altman K., 2014b, *Regiony subkultury trampowców w Czeskiej Republice*, in: A.W. Brzezińska, J. Schmidt, eds., *Regiony i regionalizmy w Europie*, Wrocław, Polskie Towarzystwo Ludoznawsze, Uniwersytet Wrocławski, s. 217–226.
- Altman K., 2014c, *Specifika trampingu na jižním Valašsku*, in: S. Urbanová, L. Dokoupil, J. Ivánek, P. Kadlec eds., *Valašsko, historie a kultura*, Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity – Rožnov pod Radhoštěm, Valašské muzeum v přírodě, s. 205–210.
- Altman K., 2017a, *Má trampské trojříčí na kahánku?*, „Veronica“, č. 3, s. 17–18.
- Altman K., 2017b, *Výzkum trampingu na etnologických pracovištích v českých zemích od 80. let 20. století*, „Studia ethnologica Pragensia“, č. 2, s. 68–78.
- Altman K., 2018, *Research of Tramping at the Department of European Ethnology at Masaryk university and the Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences*, v. v. i. in Brno, in: R. Mayerová, J. Krško, eds., *Tramp Subculture from the Scientific Research Perspective*. Rakovník, Státní okresní archiv, s. 83–98.
- Altman K., 2018, *Výzkum trampingu na Ústavu evropské etnologie Masarykovy univerzity a Etnologickém ústavu AV ČR*, v. v. i. v Brně, in: R. Mayerová,

- J. Krško, eds., *Subkultura trampingu ve světle vědeckého výzkumu*, Rakovník, Státní okresní archiv, s. 77–90.
- Altman K., 2019, „Volte své jedy!“ (*K problematice vztahu trampské subkultury k alkoholu a krčmennému prostředí.*), in: H. Pavlincová, ed., *Filozofie jako životní cesta. Ad honorem Jan Zouhar*, Brno, MuniPress, s. 191–208.
- Altman K., 2020, *K problematice současnosti trampské subkultury*, „Folia ethnographica“, 54, č. 2, s. 139–156.
- Anonym, 2016, *Kristák*, „Oslavské boudy“, č. 1, s. 21.
- Bad-Vichřice, 1990, *Osada Hurikán*, „Tramp“, č. 8, s. 8.
- Historie černého trampingu*, 2009, 24. února, <https://t-o-skalaci.webgarden.cz/rubriky/trampska-kultura/historie-trampingu/historie-cerneho-trampingu> [data přístupu: 7.08.2019].
- Kinda, 2019, *Vzpomínáme: Janička*, „Oslavské boudy“, č. 1, s. 10.
- Krško J., Mareš J., Pohunek J., Randák J., Špringl J., 2019, *Český tramping v čase formování a rozmachu*, Praha, Academia.
- Moidlovi Z. a O., Smlsal J., 2008, *Kronika východočeského trampingu. Chrudimsko 1912–2008*, Liberec, Rosa.
- Obecný vznik trampingu*, 2009, 24. září, <https://t-o-skalaci.webgarden.cz/rubriky/trampska-kultura/historie-trampingu/obecný-vznik-trampingu> [data přístupu: 8.06.2021].
- Ortodoxní tramp je protimluv. S Mikim Ryvolou o zlatém věku trampingu i Bedně od whisky*, 2019, 21. září, <https://www.advojka.cz/archiv/2019/21/ortodoxni-tramp-je-protimluv> [data přístupu: 12.08.2021].
- Randák J., Krško J., Mareš J., Pohunek J., Špringl J., 2020, *Putování za obzor. Tramping v české společnosti 1918–1989*. Praha, NLT.
- Sychra P., 2018, *Tramping na řece Svitavě a v jejím okolí*, Bez lokalizace, nakladatel neuveden.
- Šedák *sedmdesátníkem?*, 1991, „Tramp“, leden, s. 11.
- Trampská bible*, 2014, 20. prosince, <http://stopar.cs-info.cz> [data přístupu: 24.12.2014].
- Varlamovič P., ed., 2019, *Tramping na Humpolecku. Kniha první*. Bez lokalizace, nakladatel neuveden.
- Velký trampský slovník*, 2011, 11. května, <http://t-o-skalaci.webgarden.cz/rubriky/trampska-kultura/velky-trampsky-slovník/velky-trampsky-slovník> [data přístupu: 5.05.2020] nestránkováno.

.....

Karel Altman (1960) je český etnolog. Působí na brněnském pracovišti Etnologického ústavu AV ČR. v. v. i., jako člen Oddělení pro výzkum kulturního dědictví. Externě vyučuje na Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Mezi hlavní témata jeho odborného zaměření patří urbánní etnologie studující každodenní život obyvatel velkoměsta – se zvláštním zřetelem k problematice způsobů a forem sdružování (spolky a sdružení, stolní společnosti) a způsobů trávení volného času (hostinská zařízení, štamgastenství, turismus), dále tramping jako subkultura, dějiny oboru národopisu v českých zemích v 19. a 20. století. Adresa e-mail: altman@eu.cas.cz; <http://www.eu.avcr.cz/en/about-us/staff/karel-altman/>.

.....

Anna Drożdż

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 <https://orcid.org/0000-0002-4178-154X>

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 22, nr 1
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)
<https://doi.org/10.31261/SEIA.2022.22.01.04>

Wigilijne tradycje kulinarne osadników na Dolnym Śląsku w świetle materiałów źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego

Christmas Eve culinary traditions of settlers in Lower Silesia in the source materials
of the Polish Ethnographic Atlas

Abstract: The text discusses the content of the source materials of the Polish Ethnographic Atlas relating to the culinary customs accompanying the celebration. Information from settlers and displaced people who came to Lower Silesia (current borders of the Lower Silesian Voivodeship) after World War II was taken into account. First of all, the researchers' records and representations of the memory of the interviewees concerning Christmas Eve dishes eaten in their new place of residence were analyzed. These messages indicated both the process of transmission of some culinary traditions brought by the settlers and the changes taking place under the influence of intercultural contacts. The newcomers brought with them the knowledge of dishes appropriate for times of fasting. The most popular products were groats, selected vegetables (previously preserved) and forest mushrooms foraged in autumn. Despite the fact that the settlers came from different places, the dishes they prepared had almost the same composition; only the methods of their preparation and serving showed some differences. The status of these dishes was not uniform; some of them were still common during the research, while in the case of others, a gradual departure from the tradition of eating them was noticed. The impulse for these transformations was contact with people who often had very different culinary traditions.

Keywords: Christmas dishes, ritual dishes, Christmas Eve, culinary traditions, post-migration areas, Polish Ethnographic Atlas

Słowa kluczowe: potrawy świąteczne, potrawy obrzędowe, wigilia Bożego Narodzenia, tradycje kulinarne, obszary postmigracyjne, Polski Atlas Etnograficzny

Świętowanie, zarówno to doroczne, jak i związane z życiem rodzinnym, wymaga szczególnej oprawy. Wyjątkowość podejmowanych działań i dobór odpowiednich rekwizytów umożliwia podkreślenie ważności tego wydarzenia. Jednym z wielu elementów wskazujących na świąteczny charakter zajścia jest odpowiednio skonstruowane menu. Potrawy obrzędowe i świąteczne z reguły wyraźnie odbiegają od codziennego jadłospisu. Wyodrębnienie tej kategorii posiłków ma swoje korzenie w tradycyjnym porządku norm i zwyczajów kulinarnych.

Produkty naturalne są przetwarzane przez człowieka na różne sposoby, przez co stają się pożywieniem. W konsekwencji tych działań zostają one wyłączone z systemu naturalnego i włączone w system kulturowy (Lévi-Strauss, 2008: 57–63). Ta zmiana powoduje, że różne cechy i różne wartości zostają przypisane odmiennym potrawom. W tradycji wiejskiej prowadziło to do zdecydowanego rozdziału pomiędzy pożywieniem codziennym a świątecznym i obrzędowym. Posiłki spożywane każdego dnia musiały się odznaczać prostotą (minimalną liczbą produktów potrzebnych do ich zrobienia), łatwością i szybkością przygotowania. Oznaczało to, że jedzenie powszednie posiadało niski prestiż oraz odznaczało się monotonią i powtarzalnością (Kowalska-Lewicka, Szromba-Rysowa, 1976: 353–376). Pożywieniu sporządzanemu na święta i uroczystości rodzinne nadawano większe znaczenie. Od czasów najdawniejszych dania spożywane podczas obrzędów pełniły wiele funkcji: magiczną, symboliczną, znaczeniową, estetyczną. By sprostać tym wszystkim zadaniom, wykorzystywano wiele środków: przyrządzanie potraw niecodziennych (w większości praco- i czasochłonnych), „marnotrawstwo” produktów (rezygnacja z oszczędnego wykorzystania składników, odejście od jednostajności posiłków, wykorzystywanie dodatków „luksusowych”, m.in. miodu, cukru, bakalii), skupienie się na wizualnej stronie jedzenia (zob. Drożdż, 2007: 34–48; 2008: 201–214).

Przemiany zachodzące w XX wieku, będące skutkiem modernizacji, powszechnego dostępu do kultury masowej, a także procesów społeczno-politycznych doprowadziły do znaczących zmian w codziennym i świątecznym menu. Spowodowały one także ponowne przewartościowanie pewnych potraw, w szczególności tych, które wiązały się z zachowaniami obrzędowymi. W przypadku niektórych posiłków wzrosło ich znaczenie pozakulinarne. Potrawy i produkty żywnościowe poddane zostały ocenie, w wyniku której niektóre zostały odrzucone, inne pozostały – jako wyznaczniki tożsamości ich konsumentów.

Procesy te ze szczególną intensywnością dokonywały się po II wojnie światowej na terenach północnej i zachodniej Polski objętej w tamtym czasie masowymi migracjami ludności: odpływem autochtonów i napływem obcych fal osadniczych. Przemieszczanie się wielotysięcznych grup ludności pociągało za sobą, z jednej strony, przenoszenie do nowego miejsca zamieszkania własnych norm i tradycji kulturowych, z drugiej – nieunikniony kontakt z dorobkiem kulturowym innych. Konsekwencje wspomnianych procesów oraz wielokulturowy charakter omawianych regionów znalazły odzwierciedlenie także w zwyczajach kulinarnych towarzyszących świętowaniu.

Interesujące wiadomości na temat wymienionych zjawisk przynoszą materiały zgromadzone w czasie badań terenowych w ramach projektu Polskiego Atlasu Etnograficznego (dalej: PAE). Podczas tych eksploracji

korzystano z kwestionariusza „Ludowa kultura materialna”. Zagadnienie świątecznych tradycji kulinarnych nie stanowiło głównego tematu badawczego etnogeografów, niemniej wiele wiadomości można wyekscerpować z wypowiedzi spontanicznych dotyczących innych zagadnień. Część zapisów zawiera dodatkowe informacje wskazujące na kontekst i kierunek zachodzących przemian na terenach postmigracyjnych. W niniejszym opracowaniu przybliżę niektóre świąteczne zwyczaje kulinarne osadników i przesiedleńców w nowym miejscu zamieszkania. Zagadnienie to omówię, opierając się na materiałach źródłowych zgromadzonych we wsiach – punktach badawczych PAE, zamieszkałych w zdecydowanej większości przez ludność napływową na terenie obecnego województwa dolnośląskiego. Zaledwie w trzech wsiach badacze odnotowali wśród mieszkańców jedną czy dwie rodziny autochtoniczne. Zapisy te są o tyle ciekawe, że do tej pory nie zostały przeanalizowane w sposób pogłębiony i z uwzględnieniem specyfiki obszarów postmigracyjnych.

Zestawienie wypowiedzi (często spontanicznych) osadników umożliwia poznanie nie tylko ich własnych tradycji kulinarnych przywiezionych z rodzinnych stron, lecz także sposób ich wartościowania w zderzeniu z tradycjami obcymi i wzorami płynącymi z okolicznych miast pod wpływem modernizacji.

Zmiany granic po II wojnie światowej

Okres po II wojnie światowej charakteryzował się istotnymi zmianami na mapie Europy, w szczególności w jej środkowej i wschodniej części. Decyzje polityczne, które zapadały po 1945 roku, uruchomiły znaczące ruchy ludnościowe. Dotyczyło to przede wszystkim wysiedleń ludności niemieckiej z terenów Polski, ówczesnej Czechosłowacji i Węgier. Na podstawie postanowień, które zapadły w Jałcie i Poczdamie, Polsce przydzielono tereny wzdłuż zachodniej i północnej granicy: Śląsk, ziemię lubuską, Pomorze Zachodnie, Pomorze Wschodnie, Warmię i Mazury¹. Miało to stanowić rekompensatę za odebranie Kresów Wschodnich (Paprot-Wielopolska, 2018). Decyzja ta pociągnęła za sobą przymusową migrację kilku milionów obywateli². W miejsce wysiedlonych

1 Tereny te w okresie przed II wojną światową należały do III Rzeszy. Po 1945 roku, kiedy weszły w skład państwa polskiego, zostały nazwane Ziemią Odzyskaną. Obecnie, w odniesieniu do tego regionu stosuje się również nazwę Ziemia Zachodnie i Północne (zob. Jasiński, 2006).

2 Polityka władz komunistycznych zmierzała do tego, by odzyskane obszary zasiedlić ludnością o narodowości polskiej. Mieszkańców o innym pochodzeniu i tożsamości: Niemców, Ślązaków, Mazurów, Kaszubów wypędzano i zmuszano do osiedlenia się na terenach po zachodniej stronie Łaby: głównie w Niemczech i Danii (Paprot-Wielopolska,

autochtonów przybywali osadnicy z całej Polski oraz regionów, które po 1945 roku znalazły się za wschodnią granicą kraju. Czynniki, które wpływały na decyzję nowo przybyłych o zmianie miejsca zamieszkania, były różne. Były to migracje zarówno dobrowolne, wynikające z chęci poprawy sytuacji materialnej, jak i przymusowe – spowodowane działaniami politycznymi ówczesnych władz komunistycznych³. Dobrowolni osadnicy przybywali najczęściej z centralnych i południowych części kraju, natomiast przymusowi przesiedleńcy pod presją opuszczali swoje małe ojczyzny we wschodnich regionach przedwojennej Polski (Misztal, 1996; Paprot-Wielopolska, 2018). Najwięcej osób szukających lepszych warunków życia na zachodzie pochodziło z dawnych województw: poznańskiego, kieleckiego, lubelskiego, rzeszowskiego, krakowskiego, warszawskiego i łódzkiego (Burszta, 1966). Przymusowe wysiedlenia dotyczyły mieszkańców przede wszystkim Wołynia i Galicji Wschodniej. W kolejnych latach dołączały do nich także rodziny repatrianckie i reemigranckie:

[...] napływali także repatrianci, a więc mieszkańcy Polski w granicach sprzed 1 IX 1939, którzy w drodze przymusu znaleźli się na terytorium innego państwa i dopiero stamtąd byli repatriowani [...], przybywali również reemigranci, tj. osoby, które znalazły się poza granicami Polski już przed 1939 rokiem, szukając pracy i lepszych warunków życia, względnie też osoby, które wzięły udział w przymusowej migracji politycznej w czasie wojny (Misztal, 1990: 6, za: Paprot-Wielopolska, 2018: 19)⁴.

W efekcie – jak zauważa Józef Burszta (1966) – obszar ten zamieszkuje cztery kategorie mieszkańców: autochtoni, osadnicy z Polski centralnej, repatrianci i reemigranci.

2018). Procesy te odbywały się w sposób niehumanitarny, często niezgodny z prawem (Misztal, 1996; Urban, 2007). Pomimo intensywnych działań wysiedlających część ludności autochtonicznej pozostała w rodzinnych stronach. Mowa tu przede wszystkim o następujących grupach: Ślązakach zamieszkujących okolice Katowic (obecne woj. śląskie) i Opola (obecne woj. opolskie), Warmiakach i Mazurach zamieszkujących okolice Olsztyna (obecne woj. warmińsko-mazurskie), Kaszubach zamieszkujących okolice Gdańska (obecne woj. pomorskie) i Koszalina (obecne woj. zachodniopomorskie), Chwalimiankach zamieszkujących okolice Babimostu (obecne woj. lubuskie) (Burszta, 1966: 82).

3 Andrzej Sakson (1996: 148–149) zauważył, że migracje miały różnorodny charakter. Wymienia on migracje wewnątrz jednego państwa i międzypaństwowe, żywiołowe i organizowane, indywidualne i grupowe, dobrowolne, półdobrowolne i przymusowe, stałe i tymczasowe.

4 Powojenne władze komunistyczne w Polsce starały się ściągnąć na Ziemię Odzyskane również Polaków, którzy przebywali na Zachodzie. Większość z nich nie zdecydowała się na powrót.

Ziemie zachodnie i północne w materiałach Polskiego Atlasu Etnograficznego

W roku 1945 rozpoczęły się badania terenowe prowadzone na potrzeby projektu PAE. Objęto nimi ponad 300 wsi na terenie Polski w granicach ustalonych po II wojnie światowej, z czego ok. 1/3 badanych miejscowości znajdowała się na wspomnianych Ziemiach Odzyskanych⁵. Zgromadzony materiał przechowywany jest w archiwum PAE, które obecnie znajduje się w Cieszynie. Część z nich jest dostępna online pod adresem: <http://www.archiwumpae.us.edu.pl/>.

Założenia planowanych eksploracji dotyczyły systematycznego gromadzenia wiadomości, które miały pozwolić na odtworzenie kolejnych etapów rozwoju kultury w jej regionalnych wariantach. Zebrane wiadomości miały stanowić podstawę do sporządzenia kartogramów obrazujących zróżnicowanie przestrzenne kultury ludowej w Polsce. W niemal każdym kwestionariuszu-notatniku znajdowały się wskazania dotyczące sposobu prowadzenia badań, tak by uzyskać wyniki, w ocenie Józefa Gajka – pomysłodawcy i wieloletniego koordynatora tego projektu – najwyższej jakości. Wysoki stopień szczegółowości tych wytycznych nie pozostawiał miejsca na jakikolwiek dialog z rozmówcą i wprowadzanie subiektywnych wniosków z zachodzących podczas wywiadu interakcji⁶. Autor kwestionariusza uważał za niezbędne uzyskanie takich wiadomości, które będzie można wykorzystać podczas analizy etnogeograficznej. Biorąc pod uwagę wskazówki umieszczone na przykład w kwestionariuszu dotyczącym transportu i komunikacji lądowej, podkreślał, iż należy uwzględnić przede wszystkim informacje na temat:

1/ Istnienia lub braku badanego zjawiska w określonej wsi a/ w czasie badań, b/ bądź w przeszłości. Wymaga to możliwie dokładnego określenia: a/ czy zjawisko jest stare, czy nowe; b/ czy jest żywotne, reliktowe, przeżytkowe, sporadyczne; czy występuje często, czy rzadko; c/ wymaga wyjaśnienia, kiedy się pojawiło, zaczęło zanikać lub znikło (Gajek, oprac., 1964: 8–9).

Oprócz określenia genezy i chronologii pojawiania się niektórych elementów, ważna była ich klasyfikacja i systematyka (Gajek,

5 Szczegółowe omówienie zagadnień związanych z kształtowaniem się koncepcji badań atlasowych oraz powstawaniem planów wydawniczych, czasowego i przestrzennego zakresu badań znaleźć można m.in. w tekstach: Bohdanowicz, 1993: 7–49; Pieńczak, 2018: 459–473; Pieńczak, Kłodnicki, Koźmińska, 2017. Ze względu na fakt, iż dostępna jest wyczerpująca literatura dotycząca wspomnianego zagadnienia, nie będę w tym miejscu tematu tego rozwijała.

6 Szerzej na ten temat w Drożdż, 2018.

oprac., 1964: 9–10). Autor zwracał również uwagę na kwestie językoznawcze (Gajek, oprac., 1964: 10–11).

Jako osobne zagadnienie autor kwestionariusza wyodrębnił zjawiska zachodzące po II wojnie światowej w północnych i zachodnich rejonach Polski. W wielu kwestionariuszach umieszczone zostały pytania skrócone, które dotyczyły tej problematyki, na przykład:

Problemy na Ziemiach Zachodnich. Chodzi jak poprzednio o uchwycenie zjawisk związanych z wielką migracją po drugiej wojnie światowej. Należy więc odpowiedzieć na następujące pytania: a/ co, jakie formy i funkcje zjawisk osiedleńcy zastali po przybyciu na Ziemię Zachodnie, b/ co, i z jakich stron z dawnego zamieszkania w zakresie badanego zjawiska przywieźli z sobą, c/ która z form zastanych została przyjęta a/ bez zmiany, b/ ze zmianami – jakimi, d/ które formy przywiezione utrwalają się w nowym środowisku – albo wpływają na powstawanie nowych form? (Gajek, oprac., 1964: 11).

Oczywistością jest stwierdzenie, że regiony te obfitowały w różnorodne zjawiska i procesy kulturowe. Niemniej bez uwzględnienia współczesnego im kontekstu społeczno-politycznego oraz indywidualnych narracji mieszkańców badanych miejscowości niemożliwe było wartościowe poznawczo wnioskowanie. Z kolei dopuszczenie do głosu głównych aktorów sytuacji badawczej: badacza i jego rozmówcy, przekreślało możliwość etnogeograficznej interpretacji tych wiadomości. Tak więc na mapach PAE wspomniane obszary posiadają niewielką reprezentację. Badacze w różny sposób radzili sobie z wyzwaniem, jakim było omawianie terytorium. Z jednej strony byli wyposażeni w niezwykle szczegółowe wytyczne dotyczące sytuacji badawczych, z drugiej strony – nieustannie doświadczali wielokulturowości, na którą nikt ich nie przygotował. Ten dysonans poznawczy znalazł swe odzwierciedlenie w jakości materiałów terenowych. Natomiast poczynione przez nich zapisy – często będące reprezentacjami pamięci narratorów – nadal oczekują na wyczerpującą analizę i interpretację.

Pomimo wielu mankamentów, wynikających w dużej mierze z metodologii samego procesu zdobywania informacji, jak i poczynionych wcześniej założeń teoretycznych, materiały źródłowe zgromadzone w archiwum PAE nadal stanowią interesujące i do tej pory słabo rozpoznane źródło wiedzy o omawianym obszarze i procesach tam zachodzących.

Jak już wcześniej zasygnalizowałam, w niniejszym tekście skupię się na wybranych wsiach dolnośląskich. Analizie zostaną poddane zapisy poczynione w 21 wsiach – punktach badawczych. Są to następujące miejscowości: Poświętne (ok. Bolesławca), Stary Węgliniec (ok. Zgorzelca), Szyszkowa (ok. Lubania Śląskiego), Górczyca (ok. Lwówka Śląskiego),

Modła (ok. Głogowa), Ogrodziska (ok. Lubina), Słup (ok. Jawora), Lubomin (ok. Wałbrzycha), Ryczeń (ok. Góry Śląskiej), Wrzosa (ok. Wołowa), Piersno, (ok. Środy Śląskiej), Książnica (ok. Dzierżoniowa), Wilcza (ok. Nowej Rudy), Idzików (ok. Bystrzycy Kłodzkiej), Pawłów Trzebnicki i Bukowice (ok. Trzebnicy), Polanowice (ok. Wrocławia), Zielenice (ok. Strzelina), Starczówek (ok. Ząbkowic Śląskich), Guzowice (ok. Milicza) oraz Zawidowice (ok. Oleśnicy).

We wszystkich wymienionych miejscowościach doszło do niemal całkowitego wysiedlenia rodowitych mieszkańców, których miejsce zajęli osadnicy i repatrianci. W większości były to osoby pochodzące ze wschodniej Polski i Kresów Wschodnich. Z informacji metryczkowych, które znajdują się w kwestionariuszach, wynika, iż nowo przybyli pochodzili z tarnopolskiego, stanisławowskiego i lwowskiego, a także z okolic Rzeszowa, Krakowa, Łodzi i Poznania. Niektóre z zanotowanych wypowiedzi pochodzą od osób urodzonych na Podlasiu i w okolicach Wilna oraz takich, których pochodzenie określone zostało ogólnie jako białoruskie. W kilku miejscowościach badacze zanotowali, iż pozostały nieliczne rodziny autochtonów. Specyfiką wymienionych miejscowości jest ich ogromne zróżnicowanie. W obrębie stosunkowo niewielkich wsi spotykają się rodziny pochodzące z różnych regionów – dawnych i obecnych – Polski. Ich decyzje o wędrówce na zachód wywołane były przez różne czynniki, co sprawiło, że odmienne były ich strategie radzenia sobie w nowym miejscu zamieszkania. Różnorodne były także sposoby odnoszenia się do własnego i obcego dziedzictwa kulturowego, w tym także norm kulinarnych.

Omawiane eksploracje terenowe prowadzono w okresie pomiędzy końcem lat 60. a 80. XX wieku. Wśród rozmówców znalazły się osoby, które przybyły na Dolny Śląsk po wojnie, jak również ich dorosłe dzieci urodzone już w nowym miejscu zamieszkania. Z tego względu opowieści tych osób są wielowątkowe. Dotyczą one norm i zwyczajów kulinarnych doskonale znanych i latami praktykowanych w miejscu urodzenia osadników i repatriantów, nierzadko również stosowanych w pierwszych latach po przybyciu na Dolny Śląsk. Jednocześnie pojawiają się narracje i zapisy, które wskazują na zmiany zachodzące w tym zakresie pod wpływem zarówno współmieszkańców wsi pochodzących z innych regionów kraju, jak i modyfikacji wprowadzanych przez przedstawicieli młodszego pokolenia.

Wybrane potrawy świąteczne i obrzędowe w materiałach źródłowych PAE

Zagadnienia związane z kuchnią ludową/tradycyjną stanowią znaczącą część kwestionariusza poświęconego szeroko pojętej ludowej kulturze

materialnej (Gajek, oprac., 1964). Józef Gajek, projektując badania terenowe dotyczące różnorodnych form wytwórczości ludowej, zwrócił uwagę na wybrane zjawiska z zakresu pozyskiwania i produkcji żywności. Skupił się przede wszystkim na tematach związanych ze zbieractwem, przygotowywaniem wybranych potraw: polewkach i zupach, kaszach i potrawach kaszowatych, zbożach i potrawach zbożowych oraz na spożywaniu mleka i nabiału. Wychodził on z założenia, że przede wszystkim należy notować wiadomości dotyczące zjawisk uznanych za reliktowe i takich, które mogą w najbliższym czasie ulec zanikowi.

Porządkowanie w ten sposób priorytetów badawczych spowodowało, że również w przypadku zagadnień dotyczących kulinariów przeważały pytania związane z potrawami reliktowymi. Warto zaznaczyć, iż kwestionariusz, którym posługiwano się w trakcie badań, nie zawierał rozróżnienia na potrawy codzienne i obrzędowe/święteczne. Priorytetem było zdobycie wiedzy o potrawach i produktach archaicznych, bez względu na to, w jakim kontekście społeczno-kulturowym one funkcjonują bądź funkcjonowały. W niewielkim stopniu pojawiały się także wskazania, by notować przekształcenia związane z upowszechnianiem się nowych receptur. Niemniej ich brak nie zawsze był jednoznaczny z tym, że informacje takie w kwestionariuszu-notatniku się nie znajdują. W wielu miejscach badacze terenowi, w trakcie prowadzonych rozmów zapisywali wiadomości dotyczące pojawiających się nowości, a nierzadko czynników, które do tej zmiany doprowadziły. Informacje tego typu szczególnie ważną rolę odgrywają w analizie procesów dokonujących się na terenach postmigracyjnych.

Zapisy poczynione w takich punktach atlasowych przynoszą wiele interesujących wiadomości na temat wartościowania własnego dziedzictwa kulturowego, do którego należy zaliczyć także normy i zwyczaje kulinarne. Szczególna sytuacja, w której się znaleźli nowi mieszkańcy dolnośląskich wsi, doprowadziła do przemian także w sposobach świętowania i świętecznym menu. W wypowiedziach dotyczących niektórych potraw można odnaleźć informacje, wskazujące na ich obrzędowy charakter. Przeważają te, które odnoszą się do dań wigilijnych.

Potrawy wigilijne

Osadnicy, którzy przybyli na Dolny Śląsk, przywieźli ze sobą różnorodne zwyczaje kulinarne związane z obchodzeniem wigilii Bożego Narodzenia. W materiałach źródłowych odnaleźć można wiadomości o co najmniej kilku rodzajach potraw przyrządzanych z tej okazji. Dania te wyróżniał archaiczny, postny skład. Do najpopularniejszych produktów należały kasze, wybrane warzywa (wcześniej poddane odpowiedniemu

procesowi konserwacji) oraz zebrane jesienią grzyby leśne. Pomimo iż osadnicy pochodzili z różnych stron, przygotowywane przez nich dania posiadały niemal ten sam skład, jedynie sposoby ich przygotowania i serwowania wykazywały pewne różnice. Miały one postać zarówno polewki, jak i dań o bardziej zwartej konsystencji. W sposobie przygotowania nie różniły się więc od potraw codziennych. Zwyczajowo były to dania postne, przygotowane bez dodatku mięsa, tłuszczu zwierzęcych oraz nabiału. Dość powszechnie wykorzystywano składniki własnej produkcji. Status tych potraw nie był jednorodny; niektóre z nich cieszyły się powszechnością jeszcze w czasie badań, w przypadku niektórych zauważono stopniowe odchodzenie od tradycji ich spożywania. Impulsem do tych przekształceń był kontakt z osobami posiadającymi nieraz bardzo odmienne tradycje kulinarne.

Potrawy, których składnikiem bazowym była kasza, odznaczały się dużą różnorodnością. We wskazanych wsiach dolnośląskich ich nowi mieszkańcy podkreślali, iż niektóre kasze mają charakter obrzędowy. W Idzikowie (ok. Bystrzycy Kłodzkiej) i Starczówku (ok. Ząbkowic Śląskich) znaczenie takie przypisywano orkiszowi zwanemu „hreczką” lub „tatarką”. Wiele sposobów zastosowania tego produktu w bożonarodzeniowym menu zanotowano we wsi Piersno (ok. Środy Śląskiej):

[...] na wigilię przeważnie kaszę „tatarkową” na mleko i smaruje olejem [...]. Kaszę jaglaną na wigilię się także je; gotuje się ją na wodzie i je się z dodatkiem oleju [...]. Na wigilię gotują tu kapustę kiszoną, którą zasypuje się kaszą jaglaną, liść bobkowy, cebulę i gotuje się z olejem (gęsta)⁷,

podobnie we wsi Wrzosa (ok. Wołowa), gdzie „gotuje się jęczmienną kaszę tłuczoną w stępach, olejem się zalewa i tak je”.

Dużą popularnością wśród osadników i repatriantów ze wschodnich regionów cieszyły się przede wszystkim postne gołąbki oraz kutja/kucja. Osadnicy z lwowskiego i stanisławowskiego przyrządzali na wigilię gołąbki z kaszą. Powszechnie stosowali kaszę hreczaną, nieco rzadziej – jaglaną⁸. Podobne menu pojawiało się na stołach osadników przybyłych z południowo-wschodnich regionów (bez wskazania na dokładniejszą lokalizację): „na wigilię, najchętniej zawijają kaszę hreczaną samą”⁹. W Pawłowie Trzebnickim (ok. Trzebnicy) osadnicy w tym celu

7 Informacje pochodzą w większości od osób przybyłych z okolic tarnopolskiego.

8 Zanotowano we wsiach: Poświętne (ok. Bolesławca), Stary Węgliniec (ok. Zgorzelca), podobnie we wsi Górczyca (ok. Lwówka), Szyszkowa (ok. Lubania Śląskiego).

9 Zanotowano we wsi Modła (ok. Głogowa), podobnie we wsi Ogrodziska (ok. Lubina), Piersno (ok. Środy Śląskiej), Idzików (ok. Bystrzycy Kłodzkiej), Bukowice (ok. Trzebnicy), Zielenice (ok. Strzelina).

wykorzystywali orkisz. W Starczówku (ok. Ząbkowic Śląskich) jeszcze w okresie po osiedleniu do sporządzenia tej potrawy stosowano dość reliktowy skład: „w wigilię Bożego Narodzenia gołąbki z hreczką, czasem z prosem”. Z kolei w Książnicy Śląskiej (ok. Dzierżoniowa) oprócz kaszy używano również mało popularny wcześniej ryż: „w wigilię Bożego Narodzenia podaje się tzw. postne gołąbki z kaszą lub samym ryżem”. Różnorodność dań towarzyszących świętowaniu wigilii Bożego Narodzenia powodowała, iż z tych, które uważano za przestarzałe i mało atrakcyjne, stopniowo rezygnowano. Do tradycji postnych gołąbków przywiązana była przede wszystkim ludność z Kresów Wschodnich¹⁰. Ich przygotowywaniem zajmowały się przede wszystkim starsze gospodynie¹¹. W pozostałych przypadkach zwyczaj ten zanikał¹².

Kolejną niezwykle popularną potrawą wigilijną opartą na kaszy była kutja/kucja/„kucia”. Podstawowym jej składnikiem była pszenica¹³, do której dodawano słodkie składniki: mak, rodzynki, cukier lub miód¹⁴. Tradycję jej sporządzania przywiozła na Dolny Śląsk przede wszystkim ludność z południowo-wschodniej Polski i południowych województw Kresów Wschodnich. We wsiach zamieszkałych przez osoby pochodzące z różnych obszarów Polski to właśnie zwyczaj spożywania kutii podczas świąt Bożego Narodzenia stanowił jeden z elementów wyróżniających rodziny określane mianem repatriantów, w szczególności w miejscowościach, w których stanowili oni mniejszość¹⁵. W ich wspomnieniach niezwykle ważną rolę odgrywał sposób przyrządzania tej potrawy, a w szczególności obróbka zboża. Wiele narracji dotyczy tego właśnie

10 Jako zjawisko żywotne zostało opisane we wsiach: Poświętne (ok. Bolesławca), Stary Węgliniec (ok. Zgorzelca).

11 Zanotowano we wsi Szyszkowa (ok. Lubania Śląskiego).

12 Zanotowano we wsiach: Górczyca (ok. Lwówka), Słup (ok. Jawora).

13 Zanotowano we wsiach: Poświętne (ok. Bolesławca), Stary Węgliniec (ok. Zgorzelca), Ogrodziska (ok. Lubina), Słup (ok. Jawora), Lubomin (ok. Wałbrzycha), Książnica Śląska (ok. Dzierżoniowa), Wilcza (ok. Nowej Rudy), Polanowice (ok. Wrocławia).

14 Informację taką zanotowano m.in. we wsiach: Ogrodziska (ok. Lubina), Idzików (ok. Bystrzycy Kłodzkiej), Guzowice (ok. Milicza), Pawłów Trzebnicki i Bukowice (ok. Trzebnicy), Szyszkowa (ok. Lubania Śląskiego), Górczyca (ok. Lwówka), Lubomin (ok. Wałbrzycha), Książnica Śląska (ok. Dzierżoniowa), Wilcza (ok. Nowej Rudy).

15 Badacze podczas eksploracji terenowych w takich miejscowościach zanotowali, iż „kutia znana wśród rodzin repatrianckich” (Idzików, ok. Bystrzycy Kłodzkiej, podobnie we wsi Lubomin, ok. Wałbrzycha i Pawłów Trzebnicki, ok. Trzebnicy), czy nawet zaznaczali, że „»kutia« znany tylko rodzinom repatrianckim (jest ich we wsi tylko kilka)” (Książnica Śląska, ok. Dzierżoniowa) oraz „dwie rodziny repatrianckie jeszcze przygotowują »kutię« (Guzowice, ok. Milicza). W Starym Węglińcu (ok. Zgorzelca) potrawę tę przygotowywały wyłącznie osoby pochodzące z dawnych województw: tarnopolskiego, lwowskiego i stanisławowskiego. Podobnie we wsi Polanowice (ok. Wrocławia), w której potrawę tę sporządzali przesiedleńcy z okolic tarnopolskiego oraz we wsi Modła (ok. Głogowa), gdzie osobami przygotowującymi kutię byli osadnicy z okolic tarnopolskiego oraz wschodnich części dawnego województwa rzeszowskiego.

etapu pracy. Wiąże się to z faktem, iż do przygotowania pszenicy na kutię niezbędna była stępa, w której obtłukiwano ziarno. Po osiedleniu się na zachodzie Polski sprzętu tego nie zastano w przejętych gospodarstwach. Z tego względu nowo przybyli musieli wypracować własne metody pozwalające na zastąpienie pracy stępy. Było to o tyle ważne, że kutja pełniła niezwykle ważną rolę podczas kolacji wigilijnej. Wiele zapisów terenowych zawiera szczegółowy opis tego działania, co wskazuje na jego znaczenie: „ziarno pszenicy suszą w piecu, potem wsypują do małego worka i obtłukują workiem (brak stępy). Oczyszczone z łusek ziarno gotują, następnie mieszają z tartym makiem i cukrem”¹⁶, „pszenicę obtłukują z łuski – suszą ją potem w gorącym piecu lub w blachach na płycie kuchennej, a następnie gotują i mieszają z makiem, cukrem lub miodem. Z uwagi na brak stępy pszenicę wsypują do worka, który uderzają kijanką, wałkiem lub kijem, obtłukując w ten sposób łuskę”¹⁷, „po wysuszeniu ziaren w piecu chlebowym lub na płycie kuchennej (otłukują w woreczkach – brak stępy)”¹⁸, „ziarno pszenicy suszą w piecu, a po wysuszeniu wsypują w płócienny woreczek i obtłukują za pomocą wałka. Potem płuczą w wodzie, oddzielając łuskę. Tak oczyszczone i zagotowane ziarno mieszają z tartym makiem, miód lub cukier, ostatnio dodają rodzynki”¹⁹, „ziarno pszenicy ze względu na brak stępy obtłukuje się kijem, wsypując przedtem ziarno do worka”²⁰, „penszak jęczmienny »utłuczony w stupie« gotuje się na sypko, dodaje się słoninę. Na wigilię dodaje się do takiej »kuci« mak i cukier, »opałuszka« – mała niecka do czyszczenia pensaku”²¹, „suszoną pszenicę w stępie, polewa się wodą, obtłukuje, wylewa, myje się w kilku wodach i gotuje i dodaje cukier i mak – na wigilię. Zamiast cukru można dodać miodu. Pszenicę trzeba »opichać« w stępie”²², „ze względu na brak stępy pszenicę wsypuje się do worka, a następnie obtłukuje kijem”²³, „ze względu na brak stępy obtłukuje się ją w worku przy pomocy wałka”²⁴, „pszenica moczona, obtłukiwana – dawniej w stępie, obecnie w workach przy pomocy wałka”²⁵, „ziarno pszenicy kropi się wodą i tłucze, następnie gotuje się ją dodając mak tarty, miód, cukier, orzechy migdały itp.”²⁶, „pszenicę gotuje się, tłucze i miesza z makiem, który jest zacierany z cukrem lub miodem. Mak jest

16 Zanotowano we wsi Poświętne (ok. Bolesławca).

17 Zanotowano we wsi Stary Węgliniec (ok. Zgorzelca).

18 Zanotowano we wsiach: Szyszkowa (ok. Lubania Śląskiego), Górczyca (ok. Lwówka).

19 Zanotowano we wsi Słup (ok. Jawora).

20 Zanotowano we wsi Lubomin (ok. Wałbrzycha).

21 Zanotowano we wsi Ryczeń (ok. Góry Śląskiej).

22 Zanotowano we wsi Piersno (ok. Środy Śląskiej).

23 Zanotowano we wsi Książnica Śląska (ok. Dzierżoniowa).

24 Zanotowano we wsi Wilcza (ok. Nowej Rudy).

25 Zanotowano we wsi Pawłów Trzebnicki (ok. Trzebnicy).

26 Zanotowano we wsi Polanowice (ok. Wrocławia).

starty na młynku”²⁷, „pszenica moczona, obłukiwana następnie gotowana z tartym makiem doprawiona cukrem i miodem”²⁸, „pszenica, mak; pszenica w garnek, obłuska, mak, cukier i się miesza. Pszenicę się parzy i po sparzeniu ta łuska złazi z pszenicy”²⁹.

Trudności w przygotowaniu tej potrawy oraz wpływ osób pochodzących z innych regionów Polski spowodowały, że kucja wskazana została jako danie zanikające³⁰. W nielicznych przypadkach przygotowywana była nadal w rodzinach osadników i repatriantów, w których były starsze osoby przywiązane do tradycji regionalnych miejscowości, z których pochodziły³¹, zwykle w pierwszych latach po przybyciu na Dolny Śląsk³². Zdarzały się przypadki, iż potrawa ta pozostawała wyłącznie w pamięci odnoszącej się do świętowania w rodzinnych stronach³³.

Kolejnym ważnym składnikiem wchodzącym w skład kutji był mak. Ziarna tej rośliny były nieodzowne podczas wieczerzy wigilijnej. Mieszkańcy dolnośląskich wsi, którzy kutji nie spożywali, wspominali o innych potrawach zawierających mak. Różnorodność regionów, z których pochodzili osadnicy, przełożyła się na zróżnicowanie także w tym zakresie. We wsi Piersno (ok. Środy Śląskiej) na wigilię sporządzano pierogi z makiem. Wśród wymienianych dań dość powszechne były także kluski z makiem³⁴. Ich przygotowanie nie wymagało większych umiejętności kulinarnych, nie powodowało także problemów związanych z obróbką niektórych składników. Był to również jeden z powodów, dla których kolejne pokolenia zamieszkujące te wsie rezygnowały z tradycyjnych receptur, a niekiedy w ich miejsce wprowadzali prostsze pozyskane od sąsiadów.

Postny charakter dań wigilijnych podkreślało spożywanie warzyw w różnej postaci. Dominującą rolę odgrywała kapusta i buraki. Osadnicy i przesiedleńcy przygotowywali z nich kilka różnych wariantów dań. Wspólnym mianownikiem było to, iż oba warzywa uprzednio zostały ukiszone.

Kiszone buraki stanowiły podstawę do przyrządzenia barszczu buraczanego³⁵. Przesiedleńcy z tarnopolskiego, stanisławowskiego i lwow-

27 Zanotowano we wsi Zielenice (ok. Strzelina).

28 Zanotowano we wsi Starczówek (ok. Żąbkowic Śląskich).

29 Zanotowano we wsi Zawidowice (ok. Oleśnicy).

30 Na zanikanie tej potrawy wskazano we wsiach: Szyszkowa (ok. Lubania Śląskiego), Górczyca (ok. Lwówka), Słup (ok. Jawora), Bukowice (ok. Trzebnicy).

31 Zanotowano we wsi Stary Węgliniec (ok. Gorzelca).

32 Zanotowano we wsi Modła (ok. Głogowa).

33 Zanotowano we wsi Zawidowice (ok. Oleśnicy).

34 Zanotowano we wsiach: Ryczeń (ok. Góry Śląskiej), Wrzosey (ok. Wołowa), Polanowice (ok. Wrocławia), Zawidowice (ok. Oleśnicy).

35 Zanotowano we wsiach: Książnica Śląska (ok. Dzierżoniowa), Wilcza (ok. Nowej Rudy), Piersno (ok. Środy Śląskiej).

skiego, przygotowując taki wywar, dodawali do niego jeszcze suszone grzyby. Potrawę tę określano jako barszcz wigilijny³⁶. W Pawłowie Trzebnickim (ok. Trzebnicy) repatrianci do wspomnianego barszczu dodawali tzw. uszka, z kolei w Polanowicach (ok. Wrocławia) uszka (pierożki z grzybów i cebuli) z wywarem buraczanym spożywali przybysze z Wileńszczyzny.

Kapusta kiszona pojawiała się na wigilijnym stole w kilku postaciach. Wśród osadników ze wschodu dominowały pierogi z kapustą³⁷. W Wilczy (ok. Nowej Rudy) i Guzowicach (ok. Milicza) były to pierogi z kapustą przyprawioną grzybami. Podobnie w Zielenicach (ok. Strzelina), gdzie przygotowywano „pierogi na wigilię z kapustą kiszoną, którą uprzednio się piecze, trochę tłuszczu, smaruje się je oliwą smażoną z cebulą”. Rzadziej spotykane wśród osadników było sporządzanie kapusty na gęsto. Taka potrawa pojawiła się m.in. we wsi Piersno (ok. Środy Śląskiej): „kapusta na gęsto z grochem (gotują suszone grzyby z cebulą, listkiem bobkowym, olejem), pierogi pieczone z [...] kapustą, zielone liście kapusty do barszczu”.

Najpowszechniejszym składnikiem wigilijnych potraw były grzyby leśne. Pojawiały się one w licznych daniach, zarówno jako główny produkt, jak i nieodzowny dodatek. W kilku wsiach mieszkańcy wspominali, że odpowiednio przygotowane grzyby stanowiły samoistną potrawę. W Zielenicach (ok. Strzelina) „grzyby przed wigilią moczy się, kraje drobno, gotuje, odcedza i smaży się na tłuszczu (najpierw smaży się mąkę a następnie dodaje do niej grzybów z wody); gotuje się, dodaje się mąki smażonej, cebulkę, pieprz”. Podobnie w Zawidowicach (ok. Oleśnicy), gdzie „na wigilię podają smażone suszone łebki z prawdziwków, kapustę z grzybami”. W Starczówku (ok. Ząbkowic Śląskich) zbierane jesienią podpieńki suszono, by ugotowane podać podczas wigilii³⁸, natomiast we wsi Ryczeń (ok. Góry Śląskiej) „prawdziwki suszone gotuje się na wigilię z kluskami”. W Idzikowie (ok. Bystrzycy Kłodzkiej) podawano „na wigilię – grzyby w oleju (tzw. kolendziki)”. W kilku miejscowościach stanowiły one zasadniczy składnik wigilijnych gołąbków (w liście kapusty zawijano kaszę z ich dodatkiem)³⁹.

Dość często pojawiały się one podczas kolacji wigilijnej w kilku odsłonach. W Ogrodziskach (ok. Lubina) „do potraw wigilijnych należą: zupa grzybowa, pierogi z grzybami, kapusta z grzybami”, natomiast

36 Zanotowano we wsi Poświętne (ok. Bolesławca). Podobne tradycje kulinarne powszechne były we wsiach: Wrzosey (ok. Wołowa) i Wilcza (ok. Nowej Rudy).

37 Zanotowano we wsi Pawłów Trzebnicki (ok. Trzebnicy).

38 We wsi Modła (ok. Głogowa) „na wigilię tradycyjnie podaje się sos grzybowy lub same grzyby”.

39 Zanotowano we wsiach: Książnica Śląska (ok. Dzierżoniowa), Wilcza (ok. Nowej Rudy), Pawłów Trzebnicki (ok. Trzebnicy).

w Polanowicach (ok. Wrocławia) „na wigilię je się pierogi z grzybami”⁴⁰. We wsi Piersno (ok. Środy Śląskiej) wspomniano, iż „suszone grzyby za supę, zalewa się je wodą, gotuje z dodatkiem soli, cybuli, na wigilię”. We wsi Bukowice (ok. Trzebnicy) „na wigilię przygotowują [przesiedleńcy i osadnicy – A.D.] pierogi z grzybami i kapustą, supę grzybową, u niektórych rodzin na wigilię, to z kaszą hreczaną i grzybami”. W niektórych miejscowościach rezygnowano z różnorodności potraw opartych na tym produkcie ze względu na ograniczony dostęp do lasów: „leśnych grzybów tu w ogóle nie ma, gdyż lasy daleko, zbiera się tylko podpieńki i pieczarki. W tarnopolskim zbierano grzyby: »podpieńki«, »grzyby«, »siwulki«, »kołobiunki«, »kozary«”⁴¹.

Spżywanie ryb podczas wigilii nie cieszyło się popularnością wśród mieszkańców badanych wsi, o czym świadczy niewielka ilość wspomnień dotyczących ich przyrządzania. W czasie badań wzmiankowano o serwowaniu kupionego w sklepie karpia na kolację wigilijną⁴². We wsi Piersno (ok. Środy Śląskiej) obok wielu potraw wigilijnych pojawiały się ryby, w tym m.in. śledź.

Podsumowanie

Zagadnienia związane z tradycjami kulinarnymi – w tym także kuchnią świąteczną – nie stanowiły istotnego tematu badawczego PAE. Niemniej zanotowane wspomnienia wnoszą całkiem sporo do omawianej kwestii. Analizując materiały źródłowe, zgromadzone podczas badań terenowych, można wyodrębnić wiele interesujących wiadomości szczególnie tych, które dotyczą obszarów postmigracyjnych. Okres powojenny, w którym miliony ludzi całkowicie zmieniły miejsce zamieszkania, był dla nich także czasem przewartościowania własnych tradycji kulturowych. W zwyczajach charakterystycznych dla obrzędowości dorocznej dużą dynamiką odznaczały się kwestie związane z kuchnią świąteczną, w szczególności wigilijną. Wsie dolnośląskie, w których prowadzono eksploracje, zamieszkałe były przez osoby pochodzące z różnych stron Polski i Kresów Wschodnich⁴³. Ta sytuacja powodowała, że w niewielkich miejscowościach praktykowano wiele różnych tradycji kulinarnych. Ich wspólnym mianownikiem był przede wszystkim skład przygotowywanych potraw. Dominowały produkty roślinne – postne, w większości zdobyte własnym sumptem.

40 Podobnie we wsi Lubomin (ok. Wałbrzycha) zanotowano, iż wśród ludności napływowej na wigilię przygotowuje się pierogi z kapustą i grzybami.

41 Zanotowano we wsi Piersno (ok. Środy Śląskiej).

42 Zanotowano we wsi Wilcza (ok. Nowej Rudy).

43 Zaledwie w kilku z nich pozostały pojedyncze rodziny autochtoniczne.

Należy tu wspomnieć o kaszy, maku, kapuście kiszonej, barszczu z kiszonych buraków i grzybach. W niektórych przypadkach wykazywały one cechy archaiczne (jak np. ziarno pszenicy).

Duża różnorodność dotyczyła sposobów ich obróbki i serwowania podczas kolacji wigilijnej. To właśnie ta kwestia stanowiła element wskazujący na miejsce pochodzenia osadników, budowała poczucie więzi z tradycjami miejsca pochodzenia. Bezkrytyczne przywiązanie do dziedzictwa rodzinnych stron wyróżniało pierwsze pokolenie osadników. Kolejne, młodsze generacje, które nierzadko urodziły się już na Śląsku, poddawało ocenie dziedzictwo własne i zastane. Potrawy, które odznaczały się dużą archaicznością, były zarzucane. Wiązało się to m.in. z problemami w ich przygotowaniu (kutja) czy zdobyciem niektórych produktów (grzyby). Kontakty z ludnością przybyłą z innych stron Polski powodowały, że zapamiętane z domu dania wigilijne traciły na atrakcyjności w konfrontacji z daniami innych. Sytuacja taka powodowała odchodzenie od potraw mało atrakcyjnych i przejmowanie nowych receptur. Efektem tego działania było ujednolicenie wigilijnego menu. Nowością w kuchni wigilijnej było wprowadzanie zupełnie nowych produktów kupowanych w sklepach.

Reasumując, można stwierdzić, iż potrawy wigilijne stanowią niezwykle ważny i wielowymiarowy element dziedzictwa kulturowego. Są one nie tylko jednym ze sposobów świętowania i podkreślania wyjątkowości świąt Bożego Narodzenia, ale także składową tożsamości kulturowej. Tak więc procesy, które powodują potrzebę zdefiniowania własnej tożsamości na nowo, nierzadko obejmują także tę część obrzędowości. Materiały źródłowe PAE dotyczące obszarów postmigracyjnych wnoszą wiele istotnych danych do lepszego poznania tych tematów.

Materiały źródłowe

Gajek J., oprac., 1964, *Kwestionariusz-notatnik dla kartograficznych studiów etnograficznych: Ludowa kultura materialna (zagadnienia wybrane)*, Wrocław.

Bibliografia

- Bohdanowicz J., 1993, *Polski Atlas Etnograficzny – wykładnia zadań i metod pracy*, w: J. Bohdanowicz, red., *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, t. 1: *Rolnictwo i hodowla*, cz. 1, Wrocław, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, s. 7–49.
- Burszta J., 1966, *Kategorie społeczno-kulturowe ludności Ziem Zachodnich*, „Przegląd Zachodni”, XXII (1), s. 79–100.

- Drożdż A., 2007, *Etnogeograficzny aspekt badań nad polską obrzędowością weselną na przykładzie analizy pomocy w przygotowaniu tradycyjnego pieczywa – korowaja*, w: Z. Kłodnicki, A. Drożdż, red., *Kultura i przestrzeń. Dawne i nowe krajobrazy kulturowe w Polsce i na Słowacji*, Katowice, Wydawnictwo „Gnome”, s. 34–48.
- Drożdż A., 2008, *Zachowania magiczne, wróżby i prognostyki podczas wstępnych etapów wesela wiejskiego (w oparciu o materiały Polskiego Atlasu Etnograficznego)*, „Lud”, t. 92, s. 201–214.
- Drożdż A., 2018, *Re/konstrukcje codzienności. Przeszłość w materiałach źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego*, Gdańsk, Wydawnictwo Naukowe KATEDRA.
- Jasiński J., 2006, *Kwestia pojęcia Ziemie Odzyskane*, w: A. Sakson, red., *Ziemie Odzyskane/Ziemie Zachodnie i Północne 1945–2005. 60 lat w granicach państwa polskiego*, Poznań, Instytut Zachodni, s. 15–25.
- Kowalska-Lewicka A., Szromba-Rysowa Z., 1976, *Pożywienie*, w: M. Biernacka, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Kutrzeba-Pojnarowa, W. Paprocka, red., *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 353–376.
- Lévi-Strauss C., 2008, *Trójkąt kulinarny*, w: A. Chałupnik, J. Jaworska, J. Kowalska-Leader, J. Kurz, M. Szpakowska, oprac., *Antropologia ciała. Zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 57–63.
- Misztal J., 1990, *Weryfikacja narodowościowa na Ziemach Odzyskanych*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Misztal J., 1996, *Wysiedlenia i repatriacja obywateli polskich z ZSRR a wysiedlenia i przesiedlenia Niemców z Polski – próba bilansu*, w: H. Orłowski, A. Sakson, red., *Utracona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie*, Poznań, Instytut Zachodni, s. 45–74.
- Paprot-Wielopolska A., 2018, *Żuławy i Powiśle. Kreowanie tożsamości lokalnych i regionalnych po 1989 roku*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Pieńczak A., Kłodnicki Z., Koźmińska J., 2017, *Polski atlas etnograficzny – historia, osiągnięcia, perspektywy badawcze*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Pieńczak A., 2018, *The Digital Platform of the Polish Ethnographic Atlas – From Idea to Implementation*, „Český lid. Etnologický časopis (Ethnological journal)”, nr 4/105, s. 459–473.
- Sakson A., 1996, *Socjologiczne problemy wysiedleń*, w: H. Orłowski, A. Sakson, red., *Utracona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie*, Poznań, Instytut Zachodni, s. 143–169.
- Urban T., 2007, *Utraczone ojczyzny. Wypędzenia Niemców i Polaków w XX wieku*, Warszawa, Czytelnik.

.....

Anna Drożdż, dr hab., prof. UŚ, zatrudniona w Instytucie Nauk o Kulturze w Uniwersytecie Śląskim w Katowicach. Specjalizuje się w problematyce związanej z dziedzictwem kulturowym i kulturą tradycyjną (w szczególności obszarów wiejskich) oraz nowymi możliwościami wykorzystania i interpretowania materiałów źródłowych zgromadzonych w ramach Polskiego Atlasu Etnogra-

ficznego. Najważniejsze publikacje: *Znovuzískaná území v pramenných materiálech Polského Etnografického Atlasu: vybrane příklady sociokulturních změn v postmigračních oblastech* („Národopisná revue” 2021, nr 3), *Deconstruction and self-reflection – Polish Ethnographic Atlas in the perspective of selected memory theories: an attempt at theoretical approach* („Prace Etnograficzne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2019, t. 47, nr 2); *Re/konstrukcje codzienności. Przeszłość w materiałach źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego* (Gdańsk 2018); *Transport i komunikacja lądowa w materiałach źródłowych i publikacjach Polskiego Atlasu Etnograficznego – stan obecny i nowe perspektywy* („Národopisný Věstník” 2018, nr 1); *Poza marginesem – pamięć i reprezentacje przeszłości w materiałach źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego* („Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2016, t. 16).

.....

Łukasz Fyderek

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

 <https://orcid.org/0000-0003-2441-733X>

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 22, nr 1
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)
<https://doi.org/10.31261/SEIA.2022.22.01.05>

Przyszli w imię religii Państwo Islamskie w percepcji mieszkańców północnego Iraku

.....

They came in the name of religion. The Islamic State in the perception
of the inhabitants of Northern Iraq

Abstract: This article reconstructs the perception of the Islamic State by the inhabitants of Northern Iraq, who in the years 2014–2016 lived under the rule of this quasi-state. This is a descriptive case study based on field research in Northern Iraq. It analyzes the perception of the peculiar, fundamentalist state-building process. The main findings point out that the population of Northern Iraq initially perceived IS as a legitimate organization, mostly due to their religious credentials. Over time, under the IS rule, this perception changed into a negative one. The article identifies the main challenges of the administrative apparatus and the survival strategies of the inhabitants of Northern Iraq under the rule of a fundamentalist quasi-state.

Keywords: the Islamic State, Iraq, field research, fundamentalism

Słowa kluczowe: Państwo Islamskie, Irak, badania terenowe, fundamentalizm

.....

Państwo Islamskie (Ad-Daula al-Islamijja, w skrócie Da'esz lub PI), islamska, fundamentalistyczna organizacja terrorystyczna podjęła w 2014 roku ofensywę w północnym Iraku, zdobywając częściową bądź całkowitą kontrolę nad prowincjami Niniwa, Salahaddin, Kirkuk i Al-Anbar. Tereny te pozostawały pod kontrolą PI do 2017 roku, kiedy to w wyniku porażek poniesionych w walce z armią iracką i siłami koalicji antyterrorystycznej dżihadyści wyparci zostali na tereny Syrii, a następnie pokonani. Sprawowana przez około trzy lata władza nad tymi prowincjami pozwoliła przywódcom Da'esz przystąpić do realizacji utopii idealnego państwa islamskiego. Ugrupowanie stworzyło aparat administracyjny sprawujący władzę nad ludnością i świadczący podstawowe usługi publiczne, takie jak: zapewnianie porządku publicznego, usługi edukacyjne i zdrowotne oraz stworzyło wymiar sprawiedliwości. Zdobycze terytorialne pozwoliły zatem na zbudowanie przez Da'esz państwowości opartej na ideologii fundamentalizmu sunnickiego.

W niniejszym studium podejmuję próbę odpowiedzi na pytanie: jak państwo to postrzegane było przez jego mieszkańców?

Współczesna literatura na temat PI koncentruje się na kilku aspektach działania tej organizacji. Jej genezę i przywództwo jako organizacji terrorystycznej analizują monografie Michaela D. Weissa i Hassana Hassana *ISIS wewnątrz armii terroru* (Warszawa, Burda Publishing 2015) oraz Patricka Cockburna *The Rise of the Islamic State: ISIS and the New Sunni Revolution* (London, Verso 2015). Ideologię PI oraz zawartą w niej wizję państwa i dobrego porządku, szerzoną przez propagandę ugrupowania, opisuje William McCants w monografii *The ISIS Apocalypse: The History, Strategy, and Doomsday Vision of the Islamic State* (New York, St. Martin's Press 2015). Natomiast międzynarodowe konsekwencje istnienia PI analizuje Krzysztof Strachota w monografii *Bliski Wschód w cieniu Państwa Islamskiego* (Warszawa, Ośrodek Studiów Wschodnich 2015) oraz Jerzy Zdanowski w artykule *Państwo Islamskie w Iraku w Syrii (ISIS) a ład światowy* („Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2018, nr 3). W pracach tych dominuje ogląd PI jako organizacji terrorystycznej lub o charakterze państwowym, ale postrzeganej z perspektywy międzynarodowej. Ich autorzy nie opisują instytucji PI jako fenomenu społeczno-politycznego z perspektywy ludności żyjącej pod jej rządami. Ogląd zjawiska PI z punktu widzenia zwykłych mieszkańców zawiera natomiast literatura wspomnieniowa. W Polsce ukazały się pozycje takie jak: *Zapiski z Rakki. Ucieczka z Państwa Islamskiego* Samira* (Kraków, Insignis Media 2017) czy Sophie Kaski *Piekło ISIS* (Warszawa, Prószyński Media 2016). W stosunkowo niewielu pracach starano się opisać rzeczywistość działania PI w sposób zobiektywizowany, przez wywiady prowadzone na większej próbie respondentów. Do wyjątków w tym zakresie należą prace współautorские Mary Redlich Revkin (Revkin, Ahram, 2020; Revkin, Kao, 2022). Niniejszy artykuł ma na celu wypełnienie tej luki poprzez opis doświadczenia codzienności funkcjonowania pod władzą utopijnego projektu państwowego opartego na założeniach fundamentalizmu islamskiego.

Źródłem danych są wywiady półustrukturyzowane zebrane w grupie osób mających osobiste doświadczenie życia na terytoriach kontrolowanych przez PI w północnym Iraku w latach 2014–2018. Zostały one przeprowadzone przeze mnie w trakcie dwóch wyjazdów badawczych: we wrześniu i w październiku 2016 roku oraz w marcu 2019 roku¹. W celach badawczych odbyto rozmowy z 36 osobami – obywatelami Iraku, którzy

1 Badania terenowe prowadzone w 2016 roku finansowane były z dotacji na badania naukowe dla młodych pracowników nauki na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ, natomiast badania terenowe prowadzone w 2019 roku prowadzone były częściowo z funduszy własnych, a częściowo dzięki wsparciu Przedstawiciela Rządu Kurdystanu irackiego w Polsce.

żyli na terenach opanowanych przez PI, a następnie z nich uciekli. Wywiady zostały zebrane w obozach dla uchodźców Dibaga i Hasan Szam wśród Irakijczyków mających status osób wewnętrznie przesiedlonych. Wszyscy respondenci byli muzułmanami sunnitami. Dobór próby następował w trakcie badań terenowych i był *quasi*-losowy, oparty na metodzie kuli śnieżnej. Ograniczony charakter próby badawczej oznacza, że należy wykazać się ostrożnością przy uogólnianiu wniosków płynących z niniejszego badania.

Okoliczności, w których przeprowadzono badanie – rozmowy z mieszkańcami obozów dla uchodźców znajdujących się na terenach autonomicznego Regionu Kurdystanu – były stosunkowo neutralne z punktu widzenia omawianej tematyki. Respondentom szczęśliwie udało się uciec spod władzy Da'esz i w większości oczekiwali na zakończenie walk, pokonanie dżihadystów oraz powrót do swoich domów. Jednak niektórzy z nich zwracali uwagę, że konfidenci Da'esz działają także w obozach, co mogło wpływać na chęć autocenzurowania swoich wypowiedzi udzielanych zagranicznemu badaczowi. W szerszym planie problem ten dotyczy kwestii zasadniczej, czyli „obcości” albo „swojskości” PI. W swoich narracjach respondenci z jednej strony traktowali PI jako coś obcego, zjawisko, które spadło na nich znienacka i przyszło z zewnątrz. Z drugiej strony w wielu wypowiedziach przyznawali, że znali osobiście dżihadystów lub byli w stanie określić ich jako miejscowych, oceniając na podstawie dialektu języka arabskiego.

Początki obecności Da'esz

Większość respondentów dobrze zapamiętała moment pierwszego zetknięcia z bojownikami PI. W relacjach mieszkańców nadejście dżihadystów łączone jest z wycofaniem wojska irackiego. Zazwyczaj zajmowanie miast i wsi odbywało się bez walki. Tylko jeden respondent był świadkiem potyczki pomiędzy bojownikami PI a oddziałami Peszmergi (sił zbrojnych autonomicznego irackiego Regionu Kurdystanu). Rolnik, mieszkaniec wsi Um al-Azm w dystrykcie Gajara, był świadkiem starcia, gdy udawał się rano do pracy na swoim polu.

Właścicielka sklepu z miasta Hawidża zapamiętała około 30 wojowników, którzy po wkroczeniu do jej dzielnicy podpalili komisariat policji. Poza tym – jak stwierdziła – był to normalny dzień handlowy. Podobnie początek działania PI opisał inny mieszkaniec Hawidży, zdaniem którego nie było istotnych zmian w pierwszych dniach po opanowaniu miasta przez mudżahedinów. Podpalanie komisariatów policji zaraz po wkroczeniu bojowników było, jak się zdaje, skoordynowaną akcją. Respondenci z miasta Abbasi, wsi Hawaidż w powiecie Hawidża oraz wsi

Hadż Ali w powiecie Gajara także zachowali w pamięci spalenie komi-sariatów oraz przejście znajdującej się tam broni jako ważne doświad-czenie początku rządów PI.

Różnie przedstawiała się liczebność wkraczających do miast bojow-ników. Mieszkanka miasta Gajara zapamiętała około 100 mężczyzn, którzy – ku przerażeniu mieszkańców – wkroczyli do miasta 6 września 2014 roku. Pracownik fizyczny z Mosulu mówił o zaledwie 350 bojow-nikach, którzy w pierwszych dniach zajęli to liczące 1,8 miliona ludzi miasto. W mniejszych miejscowościach były to mniej liczne siły: kobieta ze wsi Kwadzi zapamiętała, że było to zaledwie 3 dżihadystów, którzy obwieścili mieszkańcom przejście władzy pod domem muchtara (od-powiednika wójta). Sam muchtar, zobaczywszy wkraczających bojow-ników, uciekł ze wsi. Gospodyni domowa z miasta Bejdzi zapamiętała 4–5 samochodów i około 15 bojowników. Niektórzy respondenci zoba-czyli pierwszych członków PI dopiero po pewnym czasie od ich poja-wienia się w miejscowości. Młody robotnik z tego samego miasta był zaskoczony informacjami o wycofaniu się armii i przejściu miasta przez PI. Pierwszych dżihadystów zobaczył dopiero trzy dni po ich wkrocze-niu. Podobnie siedemnastoletnia dziewczyna z Tikritu, która początko-wo pozostawała w domu ze względów bezpieczeństwa. Dopiero dziesięć dni po przejściu miasta zobaczyła pierwszych członków PI.

Niemal wszyscy respondenci ze strukturami PI po raz pierwszy ze-tnęli się jesienią 2014 roku, po zajęciu przez bojowników miast i wsi. Wyjątkiem były prawdopodobnie tylko najmniejsze osady, do których bojownicy nie wkroczyli. Tak w każdym razie było w przypadku przy-siółka Mastufija w powiecie Hawidża, liczącego około 20 domów. Bo-jownicy nie pojawili się w wiosce przez pierwsze dwa lata okupacji, a lo-kalny mieszkaniec, będący pracownikiem fizycznym, stykał się z nimi jedynie na drogowym punkcie kontrolnym w trakcie swoich podróży do miasta. Także w większej (300 domów) wsi Hawaidż bojownicy po-jawiali się czasowo, otworzyli tam lokalne biuro dopiero latem 2016 roku.

Wkraczając do miast i wsi, bojownicy PI starali się nawiązać kontakt z lokalnymi władzami. W szczególności rozkazywali mieszkańcom przy-prowadzić lokalnego przywódcę wsi bądź dzielnicy – muchtara i wy-muszali na nim ogłoszenie lojalności wobec nowej władzy. Następnie wzywano policjantów i nakazywano im zdanie broni oraz obwieszczano rozwiązanie policji.

Państwo Islamskie – swoi czy obcy

W większości przypadków rozmówcy zapamiętali początki rządów PI w swoich miejscowościach jako stosunkowo spokojne i niegroźne.

Najczęściej powtarzaną przez respondentów frazę w tym kontekście była „oni przyszli w imię religii”, co prawdopodobnie stanowiło główny przekaz wkraczających bojowników. Początkowo ludność terenów zajmowanych przez PI otrzymywała od rządu centralnego pensje oraz renty i emerytury. Sytuacja zmieniła się na gorsze w kolejnych dniach i tygodniach panowania Da'esz. We wspomnieniach nauczyciela z Agola przez pierwsze dni dżihadyści wykazywali pozytywne nastawienie do mieszkańców. Po tym okresie zaczęli im grozić, a wobec tych podejrzewanych o nielojalność stosowali przemoc i konfiskaty majątków. Mieszkaniec Hawidży wspomina, że bojownicy obrabowali banki i od tego czasu banki nie funkcjonowały. Natomiast według świadectwa studenta z miasta Bejdżi dżihadyści w pierwszych dniach po przybyciu zajęli bank i przeznaczyci na jedną ze swoich kwater.

W narracjach większości respondentów dżihadyści nie byli zupełnie obcy. Większość z nich wspomina interakcje z funkcjonariuszami PI, którzy posługiwali się lokalnymi dialektami arabskiego (irackim i mosulskim). W niektórych przypadkach mieszkańcy znali osobiście bojowników. Rolnik ze wsi Sultan Abdalah w powiecie Gajara zidentyfikował członków Da'esz zajmujących jego miejscowość jako mieszkańców nieodległej wsi Sahija, którzy dołączyli do PI. Szczególnie traumatyczne były wspomnienia wdowy z miasta Gajara, która w lokalnych dowódcach Da'esz rozpoznała morderców swojego męża. Został on zamordowany w 2009 roku przez znanych w regionie dżihadystów: Yassima Ahamda Ibrahima używającego pseudonimu Abu Anis oraz Ibrahima Fatmiego używającego pseudonimu Abu Samah. Wdowa relacjonowała, że po procesie skazano ich na karę więzienia, ale po zaledwie sześciu miesiącach zostali warunkowo zwolnieni. Po tym czasie działali w konspiracji, a jesienią 2014 roku wkroczyli do Gajary na czele oddziału bojowników. Także policjant z miasta Abbasi rozpoznał w funkcjonariuszach PI znanych sobie lokalnych mieszkańców: mechanika i pasterza, którzy dołączyli do służby bezpieczeństwa (amnija) Da'esz.

Student i pracownik budowlany z Hadż Ali wspominał swoje interakcje z policją obyczajową (hisba), której członkami byli ludzie lokalnego pochodzenia. Wracając pamięcią do swoich wyjazdów do Mosulu, przypominał sobie bojowników Da'esz pochodzących z różnych stron świata: Chińczyków, Indusów, Jemeńczyków, ludzi z Rosji, Australii i Afganistanu. Obcych bojowników zapamiętał także młody robotnik z Bejdżi, który stykał się zarówno z lokalnymi, jak i zagranicznymi funkcjonariuszami PI; wśród tych drugich – zgodnie z jego relacją – byli także Europejczycy. We wspomnieniach robotnika z Mosulu zagraniczni bojownicy opuścili miasto wraz z nasileniem kampanii bombardowań w 2018 roku. Szczególnie zapamiętał on kadiego (sędzię sądu szariackiego), który orzekał w jego sprawie – sędzia był Tunezyjczykiem.

Życie gospodarcze

Przez cały okres działania PI w północnym Iraku walutą w obiegu pozostawał iracki dinar, pomimo zapowiedzi emitowania własnej waluty. Zaopatrzenie sklepów w pierwszych dniach po przejęciu władzy przez PI nie uległo istotnym zmianom. W kolejnych tygodniach ceny wielu produktów wzrosły. Było to prawdopodobnie skutkiem utrudnień w komunikacji pomiędzy miastami znajdującymi się pod kontrolą Da'esz a pozostałym terytorium kraju. Gospodyni domowa z Kwadzi odnotowała trudności w zaopatrzeniu w cukier, brak mydła i produktów higieny osobistej. Sklepy pozostawały zazwyczaj pod kontrolą dotychczasowych właścicieli. Z czasem niektórzy z nich uciekali, co skutkowało zamykaniem sklepów. Inaczej było ze stacjami benzynowymi, które zostały przejęte przez członków Da'esz, co wzmiankował policjant z miasta Abbasi. Ten sam respondent zrelacjonował próbę narzucenia centralnego mechanizmu regulacji cen przez emira PI w mieście Abbasi. Po okresie wzrostów cen lokalny przedstawiciel władzy wydał oświadczenie zakazujące podwyżek, a policja PI (amnija) zaczęła egzekwować go od właścicieli sklepów. W efekcie po około tygodniu niemal wszystkie sklepy przestały funkcjonować, właściciele nie byli bowiem w stanie sfinansować zakupów zaopatrzenia. Nakaz utrzymywania cen regulowanych został odwołany po czternastu dniach.

Wgląd w działanie gospodarki i egzekwowanie prawa szariatu w tej sferze życia przez PI przynosi relacja właścicielki niewielkiego sklepu z dzielnicy Azzab w mieście Hawidża. Właścicielka płaciła niewielki islamski podatek zakat w wysokości 3 tysięcy dinarów irackich tygodniowo na rzecz PI. Pomimo tego fakt posiadania przez kobietę sklepu był od samego początku uznany przez nową władzę za niezgodny z prawem szariatu. Od momentu przejęcia miasta członkowie policji obyczajowej codziennie składali wizyty w sklepie, namawiając właścicielkę do jego sprzedania. Perswazje i groźby odniosły skutek po roku – kobieta sprzedała sklep swojemu dalszemu krewnemu.

Istotnym problemem stało się zarabianie pieniędzy na terenach kalifatu. W niektórych miejscach urzędnicy państwowi otrzymywali swoje pensje, ale wiele prywatnych przedsiębiorstw zakończyło działalność. Dla rolników główną zmianą była konieczność płacenia zakatu, który uiszczany był w naturze. Emerytury i renty wypłacał rząd centralny mieszkańcom terenów zajętych przez PI, choć w świetle informacji uzyskanych od respondentów nie wszyscy otrzymywali je przez cały okres okupacji. Nauczyciel z wsi Adala pobierał swoją pensję przez pierwsze osiemnaście miesięcy. Kontynuował pracę w szkole, w której zmieniony został dyrektor oraz pojawiło się dwóch nowych nauczycieli z PI. Natomiast robotnik fizyczny z tej samej wsi pozostawał przez większość czasu

bezrobotny. Podobnie dwóch robotników budowlanych z miasta Bejdzi, nie mogło znaleźć pracy. Robotnik fabryczny z przysiółka Matsufija pozostał bez pracy po tym, jak właściciel po przybyciu PI zamknął fabrykę i uciekł. Lepsza sytuacja na rynku pracy była w Mosulu. Pracownik lokalnej fabryki soków przez cały czas, aż do swojej ucieczki jesienią 2016 roku, był w niej zatrudniony, a fabryka działała normalnie. Podobnie żona robotnika budowlanego z Mosulu relacjonowała, że mąż pracował przez większość czasu.

Zatrudnienie w instytucjach socjalnych, które zaczęły być kontrolowane przez PI, stawiało przed pracownikami problem lojalności. Student i pracownik socjalny sierocińca w Mosulu wspominał, że pensja wypłacana była przez rząd iracki tylko przez pierwsze pięć miesięcy po przejęciu władzy przez PI. Następnie, aby otrzymywać wynagrodzenie od PI, należało złożyć przysięgę lojalności nowym władzom – baj'a. W jego relacji spośród 147 pracowników zatrudnionych w sierocińcu jedynie 4 lub 5 zdecydowało się na złożenie przysięgi. Zaburzyło to działanie ośrodka. Opowieść pracownika sierocińca pokazuje też, jak PI próbowało przejąć usługi publiczne i zarządzać nimi. Początkowo pozostawiono na stanowisku dotychczasowego kierownika ośrodka, a dowódca PI o imieniu Safuan objął ośrodek opieką. Po dwóch miesiącach kierownik został odprawiony, a Safuana uczyniono nowym szefem sierocińca. Ten stan rzeczy trwał cztery miesiące, po których przybył nowy kierownik z PI – Abu Baszir z Arabii Saudyjskiej. Sprawował on rządy w ośrodku przez sześć miesięcy, po czym nowym kierownikiem został Abu Ghalib – Irakijczyk odznaczający się wielką brutalnością.

Problem lojalności wobec PI i dostępu do pracy wspomina też robotnik budowlany z Mosulu. Pozostawał on przez większość czasu bezrobotny. W jego relacji były dwa rodzaje pracy dostępne dla niego od ręki: pierwszą była praca jako konfident policji PI – amniji, drugą – praca na budowach schronów i umocnień budowanych przez PI. Obydwie były dostępne jedynie dla ludzi lojalnych, tj. tych, którzy złożyli przysięgę na wierność PI.

W przypadku kobiet problem pracy zarobkowej dotyczył głównie ich mężów. Z uwagi na tradycyjny podział ról społecznych większość respondentek zajmowała się domem i nie podejmowała pracy. Stan ten nie zmienił się po wkroczeniu PI. Kobiety mogły jednak dorabiać, podejmując prace w domu. Jedna z respondentek – gospodyni domowa z Gajary – dorabiała, zajmując się czesaniem i czyszczeniem wełny. Na koszty życia jej rodziny negatywnie wpłynął wprowadzony przez Da'esz zakaz wypiekania chleba w domu. Pieczywo było dostępne jedynie w piekarniach, a jego ceny z czasem rosły.

Grupą zawodową, która straciła możliwość zarabkowania, byli policjanci. Nie mieli oni szansy otrzymywania swojej pensji i byli grupą

szczególnie monitorowaną przez organy PI. Musieli zatem przyjmować inne strategie przetrwania. Oficer śledczy z Gajary żył z oszczędności, wyprzedając składniki swojego majątku – samochody i sprzęt elektro-niczny. Policjant z Hadż Ali zajął się handlem owcami, które kupował w swojej wsi i sprzedawał w Mosulu. Prowadząc tę działalność, regularnie płacił PI zakat. Jego kolega po fachu z miasta Abbasi kupił sklep, który prowadził przez kolejne trzy i pół roku. Gdy pod koniec tego okresu podjął decyzję o ucieczce i zaczął wyprzedawać asortyment, członkowie amniji PI pobili go, co miało stanowić ostrzeżenie przed próbą ucieczki.

Dla mężczyzn otwartą możliwością pozostawało dołączenie do Da'esz. Dżihadyści aktywnie rekrutowali mieszkańców do swoich szeregów. Zdaniem rolnika z Sultan Abdallah oferowali oni żołd w wysokości pomiędzy 30 a 250 tysięcy dinarów. Pracownik fabryki ze wsi Saidawa przytaczał podobne kwoty oferowane przez lokalnego dowódcę PI Abu Szuabiego. Młody, nieżonaty mężczyzna otrzymywał 50 tysięcy dinarów, żonaty – 100 tysięcy, a bojownik, który był ojcem, otrzymywał ponadto po 50 tysięcy na każde ze swoich dzieci. Żaden z respondentów nie wspominał o przymusowej rekrutacji. Można z tego wnioskować, że Da'esz w północnym Iraku prowadziło wyłącznie rekrutację ochotniczą. Jej skutki respondenci oceniali różnie. Nauczyciel ze wsi Adala mówił o 81 mężczyznach, którzy dołączyli do organizacji w jego miejscowości. W późniejszym okresie z tej liczby jedynie 5 młodych chłopaków pozostało w szeregach PI, a reszta zrezygnowała. Także zdaniem policjanta z Abbasi najczęściej do Da'esz dołączali młodzi chłopcy, którzy byli najbardziej podatni na propagandę. Jego zdaniem po zrekrutowaniu i wysłaniu na front część z nich dezercerowała.

Państwo i prawo Państwa Islamskiego

W założeniu Państwo Islamskie miało przynieść panowanie Boże (hakimijat Allah) na Ziemi. Zasadniczym krokiem do tego było zaprowadzenie prawa szariatu na ziemiach pozostających pod władaniem PI. Z punktu widzenia mieszkańców kluczowe dla bezpiecznego życia było pozyskanie informacji o nowych regułach życia społecznego. Mieszkańcy dowiadywali się o nowych regulacjach na różne sposoby. Najczęściej nowe zakazy i nakazy komunikowane były w meczetach, szczególnie w trakcie piątkowych modłów. Taki sposób przekazywania obowiązujących reguł opisywali zarówno mieszkańcy wsi (Adala, Sultan Abdallah), jak i miast (Hawidża, Bajdzi, Abbasi i Mosulu). Częstym sposobem dowiadywania się o zarządzeniach było tradycyjne przekazywanie wiadomości z ust do ust – przez sąsiadów, członków rodziny czy w trakcie

zakupów na targu. Policjant z Gajary oraz gospodyni domowa z Mosulu wskazywali, że o nowych zarządzeniach informowali też chodzący od domu do domu członkowie policji obyczajowej PI – hisby. Według relacji robotnika budowlanego z Mosulu hisba używała też do obwieszczenia nakazów i zakazów samochody z głośnikami.

W niektórych miejscowościach Państwo Islamskie komunikowało się z ludnością miejscową za pomocą słowa pisanego. Student z Hadż Ali wspominał plakaty i obwieszczenia informujące o nowych prawach. Tę formę komunikowania pamiętali też mieszkańcy Mosulu, Hawidży, Beidżi i Abbasi. Mieszkanka wsi Kwadżi zapamiętała plakaty z rysunkiem nikabu i abai², wprowadzające obowiązek ubierania się w ten strój dla wszystkich kobiet. Ponadto władze PI wykorzystywały ulotki rozdawane na bazarach lub w punktach kontrolnych. Urzędnik policji drogowej z Beidżi dokładnie zapamiętał, że ulotki obwieszczające nowe prawa podpisane były przez Radę Wspierania Cnoty i Zapobiegania Występkowi – Diwan hisba. Poza ulotkami, formalne zarządzenia były rzadko widywane przez respondentów. Tylko jeden z nich – nauczyciel z Adala – otrzymał pisemny dokument opisujący zmiany w treściach nauczania, jakie zobowiązany był wprowadzić.

Co było przedmiotem zmian w prawie, zapamiętanych przez respondentów? Przede wszystkim kwestie obyczajowe. Niemal wszyscy pamiętali wymagania PI dotyczące ubioru. Najwcześniej zaprowadzono restrykcje dotyczące ubioru kobiet – konieczności noszenia nikabu. Również powszechnie zapamiętane zostały wymagania odnoszące się do zarostu mężczyzn. Student z Beidżi wspominał zarządzenia mówiące o zmianach w programie nauczania, konieczności noszenia przepisowej brody, właściwych ubrań, niepalenia tytoniu, niepicia piwa, zakazie korzystania z telewizji oraz zakazie posiadania zdjęć kobiet w telefonach należących do mężczyzn. Podobne zakazy wspominali respondenci z Hawidży i Mosulu. Pierwszy z wymienionych zakazów zapamiętała też kobieta z Gajary; według jej relacji wprowadzono go w 2016 roku, a przestępstwo to było zagrożone sankcją w postaci konfiskaty telewizora oraz grzywną w wysokości 50 tysięcy dinarów.

Pracownik budowlany z Hadż Ali zapamiętał dokładnie wymagania dotyczące wyglądu mężczyzn. Nie mogli oni mieć wymodelowanych i nałożonych fryzur ani nosić obcisłych koszulek. Obowiązkowe były lekko skrócone spodnie, uznawane przez dżihadystów za najbardziej zgodne z ubiorem z czasów proroka Muhammada. Zabroniono także uprawiania sportów zakładających rywalizację. W praktyce oznaczało

2 Nikab – zasłona na twarz dla kobiet, noszona jako uzupełnienie hidżabu; abaja – obszerny płaszcz zakrywający całe ciało.

to, że nie można było oglądać ani organizować rozgrywek piłkarskich o charakterze pucharowym. Co ciekawe, Da'esz dopuszczało natomiast rozgrywanie pojedynczych meczy.

Niektórzy z respondentów wspominali też zakaz posiadania telefonów komórkowych albo telefonów z kartami SIM. Zakaz był prawdopodobnie wprowadzany niejednolicie w poszczególnych miejscowościach, w miarę jak toczyły się walki, a PI zaczęło podejrzewać ludność o przekazywanie istotnych z militarnego punktu widzenia informacji. Na przykład w Gajarze wprowadzono go około sześć miesięcy po przejściu władzy przez PI. Ponadto wyłączono nadajniki sieci naziemnej GSM. Niemniej jednak połączenia można było realizować w pobliżu granic terytorium zajmowanego przez PI. Takie próby były jednak bardzo niebezpieczne, ponieważ, w wypadku złapania, mieszkańcom groziła kara śmierci.

Respondenci doświadczali najczęściej istnienia nowego organizmu państwowego przez zetknięcie się z policją obyczajową hisba lub ogólną policją PI, a zarazem służbą bezpieczeństwa – amniją. Funkcjonariusze obu służb patrolowali miasta i miasteczka, gdzie mieli swoje posterunki. W mniejszych miejscowościach nie było stałej obecności tych służb, natomiast działali ich tajni współpracownicy, których zadaniem było donoszenie. Na początku funkcjonowania administracji Da'esz służby bezpieczeństwa, a także dowódcy (emirowie) PI oraz sądy szariackie ulokowały się w budynkach publicznych. Na przykład we wsi Saidawa zajęta na ten cel została kwatera lokalnego oddziału państwowej milicji Sahwa, w Beidżi – banku, a w Ababsi – urzędu miasta. W kolejnych miesiącach, gdy rozpoczęła się kampania bombardowań, dżihadyści często zmieniali miejsce swojego stacjonowania. W późniejszym okresie większość mieszkańców nie wiedziała, gdzie fizycznie znajduje się siedziba władz. Jedynym wyjątkiem były szpitale. Bojownicy zajmowali je jawnie, prawdopodobnie nie obawiając się tam bombardowań. Szpital Salam w Mosulu czy szpitale Beidżi lub ośrodek zdrowia w Kwa-dżi były miejscami, o których mieszkańcy zawsze wiedzieli, że można w nich spotkać bojowników PI. Podobna zmiana zaszła w przypadku punktów kontrolnych. W pierwszych miesiącach były one wznoszone na rogatkach miast i przy głównych drogach. Jednak w późniejszym czasie, gdy stały się celem ataków z powietrza, dżihadyści zrezygnowali z ich obsadzania. W zamian za to na ulicach Mosulu organizowali mobilne punkty, blokując na pewien czas przejazd w trakcie sprawdzania samochodów i pasażerów.

Represje

Elementem życia pod panowaniem kalifatu było doświadczanie systemu represji zaprojektowanego celem wymuszenia przestrzegania przepisów szariat. Około 2/3 respondentów doświadczyło bezpośrednio lub było świadkami działania aparatu zorganizowanej przemocy PI. Najczęściej mieszkańcy naruszali przepisy obyczajowe, których kontrolą zajmowała się hisba. Organizacja ta wymierzała kary uzasadniane islamskim porządkiem kar hudud³. Tak było w przypadku studenta z Mosulu, który został przyłapany przez hisbę na słuchaniu muzyki i skazany na karę chłosty w wysokości 45 batów. Student zapamiętał, że karę wykonywał lokalny bojownik, pochodzący z Mosulu. Inny student, pochodzący z Hadż Ali, został zatrzymany przez patrol hisby, gdy wyprawił się do Mosulu. Zdaniem dżihadystów naruszył prawo, bo miał wyregulowane brwi. Otrzymał 15 batów kary. Proces wymierzania kary chłosty przebiegał zgodnie z następującą procedurą: po stwierdzeniu wykroczenia patrol hisby wypisywał mandat. Funkcjonariusze mieli w tym celu wydrukowane bloczki, na których odręcznie wpisywali dane osobowe, wymiar kary chłosty i miejsce, gdzie będzie ona wymierzona. Osoba ukarana otrzymywała mandat, a patrol konfiskował jej dowód osobisty. Z otrzymanym mandatem ukarany musiał zgłosić się w wyznaczonym posterunku hisby (w przypadku studenta z Hadż Ali był to posterunek na Suk al-Szardżi w Mosulu), gdzie po odczekaniu na swoją kolej otrzymywał karę batów, a następnie zwracano mu dowód osobisty.

Tej samej wysokości kara 15 batów została wymierzona byłemu policjantowi z Hadż Ali w trakcie jego pobytu w Gajarze. Podstawą do jej wymierzenia była zbyt krótka broda. Procedura wykonania kary była analogiczna, ale po otrzymaniu chłosty funkcjonariusze hisby zażądali jeszcze dostarczenia przez ukaranego swojego sprzętu do odbioru telewizji satelitarnej i dopiero wtedy zwrócili mu dowód osobisty. Tego samego występkę – posiadania za krótkiej brody – dopuścił się student z Beidżi, ale została mu wymierzona niższa kara – w wysokości 10 batów. Mieszkający w tym samym mieście robotnik miał trzykrotny kontakt z hisbą z powodu zbyt krótkiego zarostu. Za pierwszym razem został jedynie pouczone, za drugim otrzymał 14 batów, a za trzecim – 15. Kara chłosty we wszystkich wymienionych przypadkach wymierzana była na plecy skazanego. Tylko jeden mężczyzna, mieszkaniec wsi Kawija, został ukarany chłostą wymierzoną na dłoń. Karę tę otrzymał po tym, jak został przyłapany na paleniu papierosa.

3 Hudud – funkcjonujące na gruncie prawa muzułmańskiego określenie systemu kar, wynikających z samego objawienia. Kary wywodzone są bezpośrednio z Koranu lub hadisów, stosowane są wobec popełniających przestępstwa i wykroczenia przeciw samemu Bogu.

Poważniejsze przestępstwa karane były większymi represjami. Robotnik budowlany z Mosulu został złapany na handlu papierosami. Za karę został zamknięty w więzieniu Serż Hama, a jego rodzina musiała zapłacić kaucję w wysokości 50 tysięcy dinarów za jego uwolnienie. Otrzymał też chłostę w wymiarze 35 batów. Jeszcze wyższą karę wymierzono byłemu policjantowi z Gajary za ukrywanie broni. W trakcie rewizji prowadzonej przez dwóch funkcjonariuszy amniji, których policjant zapamiętał jako Alego Sukura i Alego Aziza, znaleziony został jego służbowy Glock. Funkcjonariusze PI wymierzili mu karę 50 batów.

Cielesne kary chłosty wykonywane były prawdopodobnie jedynie na mężczyznach. Kobiety, gdy popełniły wykroczenie, nie odpowiadały karnie – odpowiadał za nie ich męski opiekun – wali. Żadna z respondentek nie została ukarana, a te, które miały kontakt hisbą, dżihadyści jedynie pouczali. Tak było w przypadku kobiety z Mosulu, która, będąc przed szpitalem, ściągnęła rękawiczki (obowiązkowy element ubioru) na czas zmiany pieluchy dziecku. Patrol hisby natychmiast pouczył ją i nakazał założenie rękawiczek.

Za wykroczenia kobiet karani zatem cielesnie byli mężczyźni członkowie rodzin. Student z Hadż Ali zrelacjonował wydarzenie, w wyniku którego otrzymał chłostę za wykroczenie popełnione przez jego siostrę. Rzecz miała miejsce po tym, jak ich rodzina została zmuszona do przeprowadzki do wsi Genas. W nowym miejscu zamieszkania siostra respondenta udała się do sąsiadki wypieć chleb, mając włosy zakryte jedynie hidżabem. Patrol hisby zauważył brak obowiązkowej dla kobiet abai i nikabu i wkroczył do domu rodziny. Bojownicy postawili trudne pytanie, który z mężczyzn obecnych w domu jest opiekunem kobiety. Chcąc chronić ojca, młody chłopak zgłosił się, po czym funkcjonariusze PI wypisali mu blankiet na 15 batów. Karę odebrał na posterunku hisby w centrum osady.

Podobną historię przytoczył robotnik budowlany z Mosulu skazany za handel papierosami. W trakcie odsiadki wyroku poznał mężczyznę, który skazany został przez sędziego szariackiego (kadiego) na karę pozbawienia wolności w wyniku przewinienia, którego dopuściła się jego żona. Polegało ono na tym, że otworzyła drzwi do domu, nie będąc odziana w abaję, po tym jak zapukali tam funkcjonariusze hisby.

Pomimo represyjności systemu politycznego Da'esz jego siły bezpieczeństwa co do zasady szanowały zasadę własności prywatnej. Konfiskowanie mienia było, w świetle relacji respondentów, raczej rzadkie. Dochodziło do niego w przypadkach, gdy właściciele opuścili swoją nieruchomość i wyjechali poza teren PI. Dżihadyści ogłaszali wtedy przejęcie własności i wprowadzali się do danego domu lub wykorzystywali go jako biuro lub skład. Miały jednak miejsce także arbitralne konfiskaty. Rolnik z Um al-Azm został wyrzucony ze swojego domu w listopadzie

2014 roku. Pięciu bojowników, którzy dokonali konfiskaty, było mu znanych. Byli to jego sąsiedzi z tej samej wsi oraz z okolicznych miejscowości. Eksmisja miała gwałtowny przebieg, uzbrojeni mężczyźni nie pozwolili jego żonie nawet na zabranie rzeczy dla dzieci. Powodem konfiskaty domu było oskarżenie rolnika o to, że jest informatorem kurdyjskich sił zbrojnych – Peszmergi. Został zabrany przez amnię na posterunek do miasta Gajara, gdzie spędził trzy doby w małej klatce, wspólnie z 3 innymi podejrzanymi. Następnie był sądzony przez sąd szariacki, który potwierdził konfiskatę domu i zasądził karę więzienia.

Represje dotyczyły też osób chcących uciec z terenów PI. Pracownik lotniska z Abbasi w trakcie próby ucieczki zaufał przemytnikowi, który okazał się konfidentem PI. Po wydaniu w ręce amniji respondent był poddany torturom przez trzy dni. Torturowano go w więzieniu PI w mieście Al-Rijad. Zapamiętał, że znęcający się nad nim dżihadyści mówili miejscowym dialektem arabskiego. Poddawano go biciu, wstrząsom elektrycznym i duszeniu z użyciem plastikowej torby. Następnie w bardzo złym stanie przewieziony został do więzienia w mieście Hawidża, gdzie znalazł się w celi z 23 więźniami, którzy zaopiekowali się nim. Wśród tych więźniów byli także członkowie PI oraz jeńcy wojenni – żołnierze kurdyjskiej Peszmergi. Po dwunastu dniach jego rodzina uzbierała i wpłaciła środki – 800 dolarów – które pozwoliły wykupić go z więzienia.

Prócz bycia bezpośrednio poddanym represjom, respondenci często byli świadkami przemocy stosowanej wobec innych osób. W okresie przed swoją ucieczką pracownik lotniska był świadkiem pięciu egzekucji, które przeprowadzili dżihadyści w centrum miasta, niedaleko centrum handlowego. Wspominał, że egzekucje gromadziły wielu oglądających. Kobieta z Mosulu przekazała, że jej mąż był świadkiem trzech egzekucji w tym mieście, koło centrum handlowego w okolicy Bab al-Tawb. Także właścicielka sklepu z Hawidży była świadkiem jednej egzekucji. Student z Hadż Ali był świadkiem egzekucji, którą dokładnie zrelacjonował. Doszło do niej piętnastego dnia ramadanu 2015 roku. Po modłach w meczecie dowódca PI o przydomku Khadari nakazał wszystkim zostać przed świątynią. Następnie przyprowadzono więźnia, którym okazał się młody mieszkaniec miasta o imieniu Saleh. Jego przestępstwo polegało na tym, że próbował wraz ze swoją matką uciec z terenów PI i został złapany. Khadari pouczył wszystkich zebranych, że Da'esz kara śmiercią zdrajców usiłujących uciec ze swego terytorium. Następnie zaproponowano Salehowi wodę. On jej odmówił, twierdząc, że chce umrzeć, zachowując post ramadanu. Po tym Khadari rozstrzelał Saleha, wielokrotnie naciśkając na spust karabinu. Martwe ciało zostawiono na widok publiczny, a egzekutor wetknął w usta zabitego jego dowód osobisty.

Ucieczki

Różnie przedstawiały się powody i okoliczności ucieczek mieszkańców północnego Iraku. Ze względu na drakońskie kary stosowane przez PI wobec uchodźców, w większości przypadków decydowali się oni na nie, dopiero gdy walki zbliżały się do ich miejscowości lub gdy miejscowość była bombardowana. Właścicielkę sklepu z Hawidży do ucieczki skłonił trwający czternaście dni brak wody oraz brak zaopatrzenia w sklepach. Uciekała na piechotę, z dziećmi, a dotarcie do terenów kontrolowanych przez siły kurdyjskie zajęło jej cztery godziny. Gospodyni domowa z Baidżi uciekała z dziećmi z powodu bombardowań jej dzielnicy. Tę samą przyczynę ucieczki podawało jeszcze kilka innych osób. Jedną z nich był rolnik ze wsi Hawaidż, który uciekł z powodu ostrzału rakietowego. Decyzję o ucieczce podjął, gdy na zabudowania w jego wsi spadło 15 rakiet. Mężczyznę ze wsi Kawija do ucieczki ośmieliło wycofanie się bojowników PI. Rolnik z przysiółka Mastufija uciekł z rodziną, gdy skończyły się im wszystkie zapasy i zaczęli głodować. Dziewczyna z Tikritu uciekała z powodu wysokich kosztów życia oraz obawy przed PI, choć ona sama ani nikt z jej rodziny nie był poddany represjom Da'esz. Były policjant z Abbasi uciekł, widząc kolejne bombardowania budynków w swoim mieście. We wszystkich zbombardowanych budynkach przebywali wcześniej bojownicy PI, ale w zaobserwowanych przez niego przypadkach zdążyli opuścić budynki, zanim doszło do ataku. Inny policjant z Hadż Ali uciekł dopiero po wkroczeniu wojsk irackich, gdy jego okolica stała się obszarem działań wojennych. Rolnik z Um al-Azm uciekał w dużej grupie około 100 osób ze swojej wioski. Decyzję o ucieczce podjęli, gdy walki zbliżyły się do ich wsi, a szczegóły ucieczki ustalili, komunikując się z armią iracką.

Należy odnotować, że dla większości respondentów bezpośrednim bodźcem do ucieczki były raczej działania wojenne niż sama obecność bądź działania Da'esz.

Dyskusja

Świadectwa respondentów potwierdzają obecny już w literaturze o PI pogląd, że podstawową strategią polityczną Da'esz wobec mieszkańców podbijanych terenów było oferowanie sprawiedliwego i bogobojnego porządku politycznego opartego na prawie islamskim – szariacie. W świetle przeprowadzonych wywiadów stwierdzić można, że w początkowym okresie obecności PI w północnym Iraku iraccy sunnici biernie akceptowali nowy porządek. Prawdopodobnie wpływ na to miały trzy czynniki. Po pierwsze, przywoływanie religii islamskiej jako podstawy nowo

tworzonego państwa dobrze korespondowało z wartościami wyznawanymi przez mieszkańców i ich kulturą polityczną. Odwołanie do ortodoksji islamu sunnickiego i koncentracja na szariacie skutecznie legitymizowały Da'esz w oczach mieszkańców. Po drugie, znaczenie miał lokalny charakter kadr PI. W świetle przeprowadzonych wywiadów bojownicy mówiący lokalnym dialektem języka arabskiego (mosuli) postrzegani byli jako raczej swoi, bliscy. Domniemywać można, że ich obecność postrzegano jako bardziej swojską niż obecność oddziałów regularnej armii irackiej, które wycofały się z tych terenów bez walki, a które złożone były w większości z żołnierzy pochodzących z centrum i południa kraju. Dla mieszkańców ta obcość mogła być dostrzegalna zarówno na poziomie językowym (inny dialekt języka arabskiego), jak i religijnym – żołnierze armii irackiej byli w większości szyitami. Po trzecie, znaczenie mogło odegrać także bardziej ogólne poczucie obcości instytucji państwa. Sunnici z północnych prowincji zajmowali stosunkowo wysoką pozycję w państwie irackim aż do obalenia reżimu Saddama Husajna w 2003 roku. Jednak w toku demokratycznych przemian politycznych, zainicjowanych po amerykańskiej interwencji, ich rola polityczna znacząco zmalała. Sunniccy liderzy polityczni nieumiejętnie poruszali się w ramach systemu demokracji parlamentarnej, co ułatwiło zdominowanie instytucji państwa przez szyitów i Kurdów (Fudała, Fyderek, Kurpiewska-Korbut, 2012: 94). Obserwacje te pozwalają sformułować hipotezę, że postawy akceptacji politycznej PI w badanej grupie Irakijczyków wynikały z dwóch przesłanek. Pierwszą był brak silnej reprezentacji miejscowych elit w instytucjach władzy państwa irackiego w latach 2005–2014 i poczucie wyobcowania w demokratycznej Republice Iraku. Drugą – rozpoznawanie w Da'esz organizacji lokalnej, tworzonej przez kulturowo bliskich ludzi, występujących pod hasłami powszechnie akceptowanej religii.

Zaprowadzanie porządku związanego z praktycznym wprowadzaniem panowania boskiego (hakimijjat Allah) na Ziemi przez przywódców Da'esz zaczęło w szybkim tempie wpływać na życie codzienne mieszkańców. Najczęściej wspomnianymi przez rozmówców nowymi normami wprowadzonymi przez PI w drugiej połowie 2014 roku były te dotyczące zagadnień konkretnych, w szczególności ubioru kobiet i zarostu mężczyzn. Żaden z respondentów nie był w stanie przywołać bardziej ogólnego dokumentu normującego działania PI i obowiązki jego obywateli. Z innych badań (Revkin, Ahram, 2020) wiadomo, że PI publikowało po zdobyciu miast swoje „karty praw miasta” (wathika al-madina), wzorując się na tradycji przypisywanej prorokowi Muhammadowi. Jednak w grupie badanych osób nikt nie zapamiętał istnienia tego rodzaju dokumentów.

W innych kwestiach fundamentalistyczne PI w różnym stopniu ingerowało w życie mieszkańców. Rolnicy z małych przysiółków niemal nie stykali się z aparatem administracji i przymusu PI. Natomiast mieszkańcy miast doświadczali działań PI znacznie intensywniej. Przejmowanie instytucji takich jak szkoły, szpitale czy ośrodki wychowawcze, niemal pełna relegacja kobiet z uczestnictwa w życiu w przestrzeni publicznej, wprowadzanie zmiennych i niejasnych przepisów dotyczących przemieszczania się – to wszystko w znacznym stopniu dotyczyło mieszkańców miast i wpływało na podważenie zaufania do nowej władzy. Innym odnotowywanym przez respondentów zjawiskiem były podwyżki cen produktów w sklepach i zmniejszenie możliwości zarabkowania. Przyczyniło się to do pogorszenia standardów życia i dalszej redukcji zaufania mieszkańców wobec PI. Szybko zbudowane instytucje policyjne PI: hisba i amnija, stały się najczęściej dostrzeganym przejawem funkcjonowania PI. Wspominanym przez niektórych respondentów pozytywnym aspektem działania tych instytucji było poczucie bezpieczeństwa i brak zagrożenia przestępstwami. Jednak znacznie częściej relacjonowanym efektem ich działania były represje, które dodatkowo podważały legitymację nowego tworu państwowego. Obraz stosowania przymusu politycznego przez Da'esz pozwala stwierdzić, że stosunkowo szybko, po dwóch do sześciu tygodniach od przejęcia danych miejscowości, instytucje policyjne zaczynały stosować terror państwowy realizowany w ramach wprowadzania w życie fundamentalistycznej wizji szariat.

Celem PI była rewolucja realizowana w imię Boga i za pomocą jego prawa. Na terenach kontrolowanych przez Da'esz miało powstać nowe społeczeństwo, które składać się miało wyłącznie z cnotliwych wiernych islamu działających pod przywództwem kalifa. Docelowo propaganda PI zakładała, że wszyscy muzułmanie będą mieszkać na terenach Da'esz. Wątpiących w tę prawdę, niedołączających do PI lub go niepopierających określano mianem „apostatów” (murtaddun) (Zdanowski, 2018: 264).

Ta totalitarna wizja realizowana była za pomocą ograniczonych środków. Był pośród nich terror państwowy, korzystający zarówno z brutalnych pokazowych zabójstw, jak i kar cielesnych. Jednak słabość administracyjna tego *quasi*-państwowego bytu oraz fakt toczenia ciągłych walk sprawiły, że codzienna rzeczywistość mieszkańców tych terenów przypominała raczej funkcjonowanie obywateli państwa autorytarnego niż totalitarnego. Mieszkańcy terenów pod rządami Da'esz mieli pozostawiony pewien margines swobody działania, pomimo rozbudowanego aparatu represji. Niedoskonałość środków komunikacji masowej Da'esz sprawiała, że *quasi*-państwo komunikowało się z mieszkańcami za pomocą jedynie najprostszych środków. Komunikowanie prawa i jego egzekwowanie przez piesze i zmotoryzowane patrole hisby i amniji były najbardziej odczuwalnym przez mieszkańców efektem działania PI. Terror państwowy,

który wprowadzano, ograniczony był do sfery publicznej – w domach prywatnych respondentów organy porządkowe i siłowe PI zwykle nie interweniowały. Zauważyć też należy, że Da'esz nie rozbudowało własnej infrastruktury wspomagającej działanie aparatu administracyjnego, zamiast tego korzystało z infrastruktury administracyjnej państwa irackiego – dowody osobiste, ewidencja ludności były irackie, podobnie jak wypłacane przez rząd centralny renty i emerytury dla mieszkańców.

Żyjący w tej rzeczywistości ludzie zapewne doświadczali rozdźwięku pomiędzy propagowanymi przez PI ideałami rządów bożych a szarą rzeczywistością, w której w miarę sprawnie działające instytucje Republiki Iraku zastąpione zostały niewydolną, chaotyczną i opartą na przemocą administracją dżihadystów. Powodowało to stosunkowo szybką erozję zaufania społecznego, pogłębianą przez toczące się na niezbyt oddalonych terenach walki i bombardowania lotnicze. Respondenci postawieni wobec tych dramatycznych okoliczności przyjmowali różne strategie przetrwania, z których najczęstszą było ograniczenie kontaktu ze światem zewnętrznym. Przestrzeń domu prywatnego była w doświadczeniu większości respondentów nieprzekraczalną granicą dla służb bezpieczeństwa Da'esz. To względne poczucie bezpieczeństwa jednak zakłócały ostrzały i bombardowania z jednej strony i rosnące trudności z aprowizacją z drugiej. Czynniki te podważyły legitymację Da'esz, a setki tysięcy ludzi skłoniły do ucieczki. W perspektywie politycznej i militarnej natomiast przyczyniły się do porażki PI.

Bibliografia

- Cockburn P., 2015, *The Rise of the Islamic State: ISIS and the New Sunni Revolution*, London, Verso.
- Fudała P., Fyderek Ł., Kurpiewska-Korbut R., 2012, *Budowanie parlamentaryzmu: doświadczenia z Afganistanu, Iraku i Kurdystanu Irackiego*, Kraków, Księgarnia Akademicka.
- Kasiki S., 2016, *Piekło ISIS*, przeł. T. Markowski, Warszawa, Prószyński Media.
- McCants W.F., 2015, *The ISIS Apocalypse: The History, Strategy, and Doomsday Vision of the Islamic State*, New York, St. Martin's Press.
- Revkin M.R., Ahram A.I., 2020, *Perspectives on the Rebel Social Contract: Exit, Voice, and Loyalty in the Islamic State in Iraq and Syria*, „World Development”, vol. 132, s. 1–9, <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.104981>.
- Revkin M.R., Kao K., 2022, *No Peace Without Punishment? Reintegrating Islamic State „Collaborators” in Iraq*, „The American Journal of Comparative Law” [w druku].
- Samir*, 2017, *Zapiski z Rakki. Ucieczka z Państwa Islamskiego*, tłum. M. Romanek, Kraków, Insignis Media.
- Strachota K., 2015, *Bliski Wschód w cieniu Państwa Islamskiego*, Warszawa, Ośrodek Studiów Wschodnich.

Weiss M., Hassan H., 2015, *ISIS wewnątrz armii terroru*, przeł. P. Gołębiowski, Warszawa, Burda Publishing.

Zdanowski J., 2018, *Państwo Islamskie w Iraku w Syrii (ISIS) a ład światowy*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, nr 3, s. 257–271.

.....

Łukasz Fyderek, dr hab., politolog, analityk spraw międzynarodowych, adiunkt w Instytucie Bliskiego i Dalekiego Wschodu na Wydziale Spraw Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Autor i współautor artykułów i monografii poświęconych problematyce polityki i gospodarki na Bliskim Wschodzie oraz zagadnień międzynarodowych.

.....

Czasopismo prowadzi nabór tekstów w trybie ciągłym, a do numerów tematycznych – zgodnie z harmonogramem zamieszczonym na stronie: <https://www.journals.us.edu.pl/index.php/SEIA/index> (Call for Papers).

Objętość tekstu przeznaczonego do publikacji jako artykuł punktowany powinna wynosić od 12 do 17 stron znormalizowanego wydruku, objętość tekstu innego typu (jak recenzja, sprawozdanie) – maksymalnie 8 stron znormalizowanego wydruku.

Tekst powinien być zapisany w pliku edytora Word, LibreOffice Writer lub OpenOffice Writer, z zachowaniem parametrów: format A4, marginesy 2,5 cm każdy, strony opatrzone numerami w dolnej stopce, czcionka Times New Roman 12 pkt., interlinia 1,5 wiersza. Nowy akapit należy rozpoczynać od wcięcia (1,0 cm).

Opracowanie w języku polskim

Wymagane elementy opracowania

Punkty 1f–1i, 3 dotyczą tylko artykułów.

1. Informacje wprowadzające, zamieszczone na pierwszej stronie opracowania, w następującej kolejności:

- a) imię i nazwisko autora
- b) pełna nazwa ośrodka, który autor reprezentuje
- c) ORCID
- d) tytuł opracowania
- e) nieobowiązkowo: tytuł opracowania w tłumaczeniu na język angielski
- f) abstrakt w języku polskim lub angielskim (maksymalnie 700 znaków, licząc ze spacjami)
- g) nieobowiązkowo: słowa kluczowe w tłumaczeniu na język angielski
- h) słowa kluczowe w języku polskim (maksymalnie 5 słów)

i) w pierwszym przypisie dolnym (oznaczonym gwiazdką: *, z odnośnikiem po tytule artykułu): informacja o źródłach finansowania badań przedstawionych w opracowaniu (pełna nazwa grantu lub grantów, badań statutowych, z dokładnymi nazwami instytucji finansujących badania, czas realizacji itd.).

2. Tekst główny.

3. Bibliografia.

4. Biogram w języku polskim i ewentualnie w języku angielskim (stopień naukowy, miejsce pracy, obszar zainteresowań naukowych, najważniejsze publikacje, adres e-mail). Podanie biogramu jest jednoznaczne ze zgodą na jego opublikowanie. Redakcja zastrzega sobie prawo do wprowadzenia w biogramie niemerytorycznych zmian.

Cytaty

Cytaty krótkie ujmuje się w cudzysłów i zamieszcza w ciągu tekstu wiodu odautorskiego.

Cytaty obszerne (liczące powyżej 40 słów) zapisuje się jako tzw. cytaty blokowe, czyli: bez cudzysłowu, jako odrębne akapity, złożone mniejszą czcionką (11 pkt.), z jednowierszowym odstępem przed cytatem i po nim.

W uzasadnionych przypadkach jako cytaty blokowe można zapisać cytaty krótkie.

Podając cytat z publikacji obcojęzycznej, a w tłumaczeniu własnym, należy zamieścić stosowną informację.

Wprowadzając w cytacie wyróżnienie, należy zamieścić stosowną informację.

Opuszczenie w cytacie oznacza się wielokropkiem w nawiasie kwadratowym. Przed nawiasem lub po nim należy wstawić znak interpunkcyjny, zgodnie ze źródłem:

plan tygodniowy [...], jak również miesięczny

przede wszystkim komunikacji. [...] W początkowym okresie

nie stwierdzono [...]. Naukowcy

Znaki pisma niełacińskie

Alfabety cyrylickie:

- w opisach bibliograficznych należy stosować zapis za pomocą alfabetu danego języka; dodatkowo nazwisko lub nazwiska rozpoczynające opis bibliograficzny należy podać w transkrypcji:

[Bełowa O.W.] Белова О.В., 2001, *Славянский бестиарий. Словарь названий и символики*, Индрик, Москва.

- w odsyłaczach nazwiska należy podawać tylko w transkrypcji:

(Bełowa, 2001: 34)

- w tekście odautorskim należy stosować zapis w transkrypcji; w uzasadnionych wypadkach można podać równocześnie zapis oryginalny;
- obowiązują zasady transkrypcji zawarte w słowniku ortograficznym języka polskiego PWN, dostępne online pod adresem: <https://sjp.pwn.pl/zasady/Transliteracja-i-transkrypcja-slowianskich-alfabetow-cyrylickich;629693.html>.

Pozostałe systemy pisma:

- zarówno w opisach bibliograficznych, jak i w tekście odautorskim należy stosować zapis w transliteracji; w uzasadnionych wypadkach można podać równocześnie zapis oryginalny;
- tablice transliteracyjne dotyczące alfabetów greckiego i hebrajskiego są dostępne na stronie NUKAT: <https://centrum.nukat.edu.pl/pl/warsztat/transliteracja>.

Odsyłacze bibliograficzne – wytyczne ogólne

W SEiA źródła wskazuje się za pomocą odsyłaczy bibliograficznych wewnątrztekstowych, w formacie: (autor, rok: numer strony). Podstawą sporządzania odsyłaczy jest bibliografia.

Odwołania do strony lub stron podaje się po roku publikacji, po dwukropku:

(Święch, 2005: 46, 58–59)

Nazwiska autorów lub redaktorów jednej publikacji oddziela się przecinkiem:

(Clifford, Marcus, 1986: 178)

Odwołania dotyczące poszczególnych autorów oddziela się średnikiem. Nazwiska autorów lub redaktorów przywołuje się w kolejności alfabetycznej, a daty wydania publikacji tego samego autorstwa – w kolejności chronologicznej:

(Pisarek et al., 2017; Święch 2005, 2009a, 2009b, 2019)

Jeśli nazwisko występuje w tekście wywodu, to w nawiasie podaje się tylko rok publikacji i odwołanie do strony lub stron:

Katarzyna Trzeciak (2018: 168) dostrzega w tej analizie nawiązania do myśli Jacques'a Rancière'a.

W odsyłaczach nie stosuje się odwołań „ibidem”, „tamże”, „idem”, „tegoż” itp.

Bibliografia – wytyczne ogólne

Bibliografia może zawierać wyłącznie pozycje przywołane w opracowaniu.

Opis bibliograficzny publikacji sporządza się na podstawie jej strony tytułowej. Informacje, które są zawarte w publikacji, podaje się w języku oryginału (np. „red.”, „ed.”, „eds.”, Hrsg.”, „tłum.”, „přel.”, „transl.”, „Übers.”, „t.”, „vol.”, „Teil”, „Bd.”, „nr”, „č.”, „no.”, „Nr.”).

W wypadku publikacji zwartych należy podać informację o wydawcy.

Jeśli w publikacji nie podano informacji o roku wydania, miejscu wydania, wydawcy, należy to zaznaczyć, stosując skróty łacińskie, odpowiednio: „s.a.”, „s.l.”, „s.n.”.

Numerację odnoszącą się do tomów, części, zeszytów, numerów czasopisma itp. zapisuje się zawsze cyframi arabskimi, niezależnie od zapisu źródłowego.

W tytułach angielskojęzycznych (z wyjątkiem tytułów czasopism) dużymi literami zapisuje się tylko te słowa, w których przypadku taki zapis wynika z zasad ortografii (np. na początku zdania, w nazwach własnych):

Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala

Jeśli publikacji został nadany DOI, to należy go podać (w formie hiperłącza, jako ostatni element opisu bibliograficznego, kończąc kropką):

Yates-Doerr E., 2015, *Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala*, „American Ethnologist”, vol. 42, no. 2, s. 309–323, <https://doi.org/10.1111/amet.12132>.

Opisy bibliograficzne publikacji tego samego autora szereguje się chronologicznie. Jeśli publikacje ukazały się w tym samym roku, to do roku wydania kolejnych publikacji uszeregowanych alfabetycznie dodaje się kolejne litery alfabetu:

Świąch J., 2005, *Tajemniczy świat wiatraków*, Łódź, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

Świąch J., 2009a, *Czy maszyny mają duszę? Rzecz o personifikacji młynów wietrznych*, w: *Problemy muzeów związane z zachowaniem i konserwacją zbiorów. Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska, temat: Konserwacja zachowawcza i kreacja konserwatorska zabytków techniki, Szreniawa, 14–15 października 2008*, Szreniawa, Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego, s. 11–21.

Świąch J., 2009b, *Współczesne problemy kolekcjonerstwa w muzealnictwie etnograficznym*, „Etnografia Nowa”, nr 1, s. 45–52.

Podstawowe wzory odsyłaczy i opisów bibliograficznych

Książka autorska:

(Sulima, 2000: 158–159)

Sulima R., 2000, *Antropologia codzienności*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Praca pod redakcją:

(Clifford, Marcus, 1986: 178–179)

Clifford J., Marcus G.E., eds., 1987, *Writing culture. The poetics and politics of ethnography*, California, University of California Press.

Opracowanie zamieszczone w książce (w opisie w bibliografii należy podać zakres stron):

(Blaxter, 1976: 121)

Blaxter M., 1976, *Social class and health inequalities*, w: C. Carter, J. Peel, eds., *Equalities and inequalities in health*, London, Academic Press, s. 120–135.

Opracowanie zamieszczone w czasopiśmie (w opisie w bibliografii należy podać zakres stron):

(Robotycki, 2011: 41)

Robotycki C., 2011, *Ludowe i amatorskie pisanie o historii*, „Konteksty – Polska Sztuka Ludowa. Antropologia kultury – etnografia – sztuka”, nr 1 (292), s. 40–44.

Tekst w dzienniku:

(Radziwinowicz, 2020)

Radziwinowicz W., 2020, *Ormianie przegrali wojnę*, „Gazeta Wyborcza”, 12 listopada.

Tekst opublikowany na stronie internetowej (jeśli tekst został opatrzony datą publikacji, to należy ją podać; obowiązkowe jest podanie hiperłącza oraz daty dostępu):

(Bafia, 2018)

Bafia S., 2018, 17 marca, *Konne wyścigi góralskich kumoterek na liście niematerialnego dziedzictwa kultury*, Polska Agencja Prasowa, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1333611,konne-wyscigi-goralskich-kumoterek-na-liscie-niematerialnego-dziedzictwa-kultury.html> [dostęp: 14.02.2021].

Praca dyplomowa:

(Jawoszek, 2011: 33)

Jawoszek A., 2011, „Boszniacy. Literackie narracje tożsamościowe”, praca doktorska, opieka nauk. D. Gil, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

Autor/redaktor – przypadki szczególne:

– autorów/redaktorów więcej niż trzech:

(Pisarek M. et al., 2017: 388)

Pisarek M. et al., 2017, *Żywność tradycyjna i regionalna jako motyw przewodni plenerowych imprez kulinarnych na Podkarpaciu*, w: D. Orłowski, red., *Przestrzeń turystyki kulturowej*, Warszawa, Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych, s. 373–390.

– brak informacji o autorze/redaktorze:

(Nowruz, 2013)

Nowruz, *the Iranian New Year*, 2013, PAAIA – Public Affairs Aliance of Iranian Americans. www.paaia.org/CMS/Data/Sites/1/PDFs/nowruz-2013-presentation.pdf [dostęp: 22.04.2016].

Materiały audiowizualne:

(*Śmierć jak kromka chleba*, 1994)

Śmierć jak kromka chleba [film], 1994, reż. K. Kutz, Polska, Społeczny Komitet Realizacji Filmu Fabularnego o Tragedii w Kopalni „Wujek”, Studio Filmowe Tor, Telewizja Polska.

Akt prawny, dokument:

(Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 maja 2014 r.)

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 maja 2014 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Dz.U. 2014, poz. 803.

Materiały archiwalne:

Opisy bibliograficzne materiałów archiwalnych należy wyodrębnić i zamieścić przed bibliografią.

Jeśli dokument nie posiada paginacji, zamieszcza się informację: „s.p.”

Wzory:

– pierwszy odsyłacz:

(Archiwum Diecezjalne w Gdańsku [dalej: ADG], sygn. KM/78: 98)

(archiwum własne [dalej: AW], R1: 3)

(Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu [dalej: APTLW], nr inw. 329: s.p.)

– kolejny odsyłacz:

(ADG, sygn. KM/79: 54)

(AW, R24: 6)

(APTLW, nr inw. 329: s.p.)

– opisy bibliograficzne:

Archiwum Diecezjalne w Gdańsku, księgi metrykalne:

– sygn. KM/78, śluby, Strzelno, 1885–1944, t. 12;

– sygn. KM/79, śluby, Strzelno, 1944–1960, t. 1.

Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego, transkrypcje wywiadów z badań własnych, sygn. 13584–13587, 13589–13591, 13593, 13594.

Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu, nr inw. 329, I. Webersfeld-Chruścielowa, „Pies w wierzeniach ludowych”.

Archiwum własne autora, transkrypcje wywiadów z badań własnych:

- R 1, Iwan P., 57 lat, Wierchowina (gospodarz);
- R 2, Maria P., 55 lat, Wierchowina (gospodyni);
- ...
- R 35, Sasza, 50 lat (*watah*, połonina Kręta).

Materiał ilustracyjny

Fotografie, ilustracje, wykresy itp. należy zamieścić w odpowiednim miejscu w artykule, opatrując podpisem, według wzoru (jeśli źródłem jest publikacja itp., należy podać pełny opis bibliograficzny; pozycję należy wpisać również do bibliografii):

Fot. 1. Obozowisko Pasztunów, zachodni Pakistan (fot. J. Stolarski, lipiec 2005)

Il. 1. Tradycyjny strój zamężnej Pasztunki

Źródło: K. Wolski, 1978, *Pakistan. Dzieje ziemi i państwa*, Warszawa, Książka i Wiedza, s. 57.

Wykres 1. Język matczyny respondentów

Źródło: Opracowanie własne.

Należy podać także ewentualne pozostałe informacje, których zamieszczenia wymaga właściciel praw autorskich i pokrewnych do danego materiału.

Fotografie, ilustracje itp. należy przekazać jako osobne pliki, w formacie: .jpg, .gif, .bmp, .png lub .tif. Pliki powinny mieć rozdzielczość co najmniej 300 dpi (przy wymiarze w skali 1:1, tzn. jeśli na potrzeby publikacji zdjęcie ma być powiększone, rozdzielczość powinna być odpowiednio większa).

Wykresy należy przekazać jako osobne pliki, w formacie np. .docx, .xls, .xlsx. Plik powinien być edytowalny (musi zawierać metadane).

Prawa autorskie

Autorzy są odpowiedzialni za uzyskanie i przekazanie Redakcji SEiA pozwolenia na publikację zamieszczonych w swoim opracowaniu materiałów ilustracyjnych i tekstowych, jeśli wymagają tego przepisy ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych (por. oświadczenie autora opracowania: https://wydawnictwo.us.edu.pl/sites/wydawnictwo.us.edu.pl/files/oswiadczenie_autora-artikul_w_czasopismie-cc.pdf; ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19940240083>).

Złożenie tekstu do druku oznacza zgodę na druk bez otrzymania honorarium autorskiego.

Redakcja zastrzega sobie prawo do ostatecznej decyzji o zakwalifikowaniu tekstu do druku.

Opracowanie w języku innym niż polski

Wymagane elementy opracowania

Opracowanie w języku angielskim

Punkty 1e–1g, 3 dotyczą tylko artykułów.

1. Informacje wprowadzające, zamieszczone na pierwszej stronie opracowania, w następującej kolejności:

a) imię i nazwisko autora

b) pełna oryginalna nazwa ośrodka, który autor reprezentuje

c) ORCID

d) tytuł opracowania

e) abstrakt (maksymalnie 700 znaków, licząc ze spacjami)

f) słowa kluczowe (maksymalnie 5 słów)

g) w pierwszym przypisie dolnym (oznaczonym gwiazdką: *, z odnośnikiem po tytule artykułu): informacja o źródłach finansowania badań przedstawionych w opracowaniu (pełna nazwa grantu lub grantów, badań statutowych, z dokładnymi nazwami instytucji finansujących badania, czas realizacji itd.).

2. Tekst główny.

3. Bibliografia.

4. Biogram (stopień naukowy, miejsce pracy, obszar zainteresowań naukowych, najważniejsze publikacje, adres e-mail). Podanie biogramu jest jednoznaczne ze zgodą na jego opublikowanie. Redakcja zastrzega sobie prawo do wprowadzenia w biogramie niemerytorycznych zmian.

Opracowanie w języku innym niż polski i angielski

Punkty 1f–1i, 3 dotyczą tylko artykułów.

1. Informacje wprowadzające, zamieszczone na pierwszej stronie opracowania, w następującej kolejności:

- a) imię i nazwisko autora
- b) pełna oryginalna nazwa ośrodka, który autor reprezentuje
- c) ORCID
- d) tytuł opracowania
- e) tytuł opracowania w tłumaczeniu na język angielski
- f) abstrakt w języku angielskim (maksymalnie 700 znaków, licząc ze spacjami)
- g) słowa kluczowe w tłumaczeniu na język angielski
- h) słowa kluczowe w języku opracowania (maksymalnie 5 słów)
- i) w pierwszym przypisie dolnym (oznaczonym gwiazdką: *, z odnośnikiem po tytule artykułu): informacja o źródłach finansowania badań przedstawionych w opracowaniu (pełna nazwa grantu lub grantów, badań statutowych, z dokładnymi nazwami instytucji finansujących badania, czas realizacji itd.).

2. Tekst główny.

3. Bibliografia.

4. Biogram w języku opracowania i w języku angielskim (stopień naukowy, miejsce pracy, obszar zainteresowań naukowych, najważniejsze publikacje, adres e-mail). Podanie biogramu jest jednoznaczne ze zgodą na jego opublikowanie. Redakcja zastrzega sobie prawo do wprowadzenia w biogramie niemerytorycznych zmian.

Cytaty

Cytaty krótkie ujmuje się w cudzysłów i zamieszcza w ciągu tekstu w wiodu odautorskiego.

Cytaty obszerne (liczące powyżej 40 słów) zapisuje się jako tzw. cytaty blokowe, czyli: bez cudzysłowu, jako odrębne akapity, złożone mniejszą czcionką (11 pkt.), z jednowierszowym odstępem przed cytatem i po nim.

W uzasadnionych przypadkach jako cytaty blokowe można zapisać cytaty krótkie.

Podając cytaty z publikacji obcojęzycznej, a w tłumaczeniu własnym, należy zamieścić stosowną informację.

Wprowadzając w cytacie wyróżnienie, należy zamieścić stosowną informację.

Opuszczenie w cytacie oznacza się wielokropkiem w nawiasie kwadratowym: [...]. Przed nawiasem lub po nim należy wstawić znak interpunkcyjny, zgodnie ze źródłem.

Znaki pisma niełacińskie

Alfabet cyryliczny:

- w opisach bibliograficznych należy stosować zapis za pomocą alfabetu danego języka; dodatkowo nazwisko lub nazwiska rozpoczynające opis bibliograficzny należy podać w transkrypcji albo w transliteracji, zależnie od przyjętej zasady, np.:

[Belova O.W.] Белова О.В., 2001, *Славянский бестиарий. Словарь названий и символики*, Индрик, Москва.

- w odsyłaczach nazwiska należy podawać tylko w transkrypcji albo w transliteracji:

(Belova, 2001: 34)

- w tekście odautorskim należy stosować zapis w transkrypcji albo w transliteracji, zależnie od przyjętej zasady; w uzasadnionych wypadkach można podać równocześnie zapis oryginalny;
- obowiązują zasady transkrypcji lub transliteracji odpowiednie do języka artykułu;
- w wypadku artykułu w języku angielskim obowiązują zasady transliteracji opracowane przez American Library Association i Library of Congress, zob. <http://www.loc.gov/catdir/cpsd/roman.html>.

Pozostałe systemy pisma:

- zarówno w opisach bibliograficznych, jak i w tekście odautorskim należy stosować zapis w transliteracji; w uzasadnionych wypadkach można podać równocześnie zapis oryginalny;
- obowiązują zasady transliteracji odpowiednie do języka artykułu;

- w wypadku artykułu w języku angielskim obowiązują zasady transliteracji opracowane przez American Library Association i Library of Congress, zob. <http://www.loc.gov/catdir/cpsd/roman.html>.

Odsyłacze bibliograficzne – wytyczne ogólne

Opracowanie w języku angielskim

W tekstach angielskojęzycznych obowiązuje tzw. styl Chicago; zob. *Chicago manual of style*, wariant “author and date”, https://www.chicagomanualofstyle.org/tool_citationguide/citation-guide-html.

Opracowanie w języku innym niż angielski

W SEiA źródła wskazuje się za pomocą odsyłaczy bibliograficznych wewnątrztekstowych, w formacie: (autor, rok: numer strony). Podstawą sporządzania odsyłaczy jest bibliografia.

Odwołania do strony lub stron podaje się po roku publikacji, po dwukropku:

(Święch, 2005: 46, 58–59)

Nazwiska autorów lub redaktorów jednej publikacji oddziela się przecinkiem:

(Clifford, Marcus, 1986: 178)

Odwołania dotyczące poszczególnych autorów oddziela się średnikiem. Nazwiska autorów lub redaktorów przywołuje się w kolejności alfabetycznej, a daty wydania publikacji tego samego autorstwa – w kolejności chronologicznej:

(Pisarek et al., 2017; Święch 2005, 2009a, 2009b, 2019)

Jeśli nazwisko występuje w tekście wywodu, to w nawiasie podaje się tylko rok publikacji i odwołanie do strony lub stron:

...Jan Święch (2005: 33)...

W odsyłaczach nie stosuje się odwołań „ibidem”, „tamże”, „idem”, „tegoż” itp.

Bibliografia – wytyczne ogólne

Bibliografia może zawierać wyłącznie pozycje przywołane w opracowaniu.

Opis bibliograficzny publikacji sporządza się na podstawie jej strony tytułowej.

W artykule angielskojęzycznym, niezależnie od języka opisywanej publikacji, informacje w opisie następujące po tytule podaje się w języku angielskim, stosując odpowiednie skróty (np. „ed.”, „eds.”, „transl.”, „vol.”, „no.”).

W artykułach w językach innych niż angielski, informacje, które są zawarte w opisywanej publikacji, podaje się w języku oryginału (np. „red.”, „ed.”, „eds.”, Hrsg.”, „tłum.”, „přel.”, „transl.”, „Übers.”, „t.”, „vol.”, „Teil”, „Bd.”, „nr”, „č.”, „no.”, „Nr.”).

W tytułach angielskojęzycznych (z wyjątkiem tytułów czasopism) dużymi literami zapisuje się tylko te słowa, w których przypadku taki zapis wynika z zasad ortografii (np. na początku zdania, w nazwach własnych):

Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala

W opracowaniach angielskojęzycznych elementy opisu oddziela się następująco:

Sulima, Roch. 2000. *Antropologia codzienności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

W opracowaniach w innych językach elementy opisu oddziela się przecinkami:

Sulima R., 2000, *Antropologia codzienności*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Publikacja zwarta – należy podać informację o wydawcy.

Praca pod redakcją – nazwiska redaktorów podaje się jako pierwszy element opisu.

Publikacja niesamoistna (np. artykułu w pracy zbiorowej, czasopiśmie) – należy podać zakres stron, na których znajduje się dana publikacja.

Tekst opublikowany na stronie internetowej – jeśli tekst został opatrzony datą publikacji, to należy ją podać; obowiązkowe jest podanie hiperłącza oraz daty dostępu.

Jeśli w publikacji nie podano informacji o roku wydania, miejscu wydania, wydawcy, należy to zaznaczyć, stosując skróty łacińskie, odpowiednio: „s.a.”, „s.l.”, „s.n.”.

Jeśli publikacji został nadany DOI, to należy go podać (w formie hiperłącza, jako ostatni element opisu bibliograficznego, kończąc kropką).

Numerację odnoszącą się do tomów, części, zeszytów, numerów czasopisma itp. zapisuje się zawsze cyframi arabskimi, niezależnie od zapisu źródłowego.

Opisy bibliograficzne publikacji tego samego autora szereguje się chronologicznie. Jeśli publikacje ukazały się w tym samym roku, to do roku wydania kolejnych publikacji uszeregowanych alfabetycznie dodaje się kolejne litery alfabetu.

W pozostałym zakresie należy stosować zasady sporządzania opisów bibliograficznych odpowiednie do języka artykułu.

W opracowaniach angielskojęzycznych obowiązuje tzw. styl Chicago; zob. *Chicago manual of style*, wariant "author and date", https://www.chicagomanualofstyle.org/tool_citationguide/citation-guide.html.

Materiał ilustracyjny

Fotografie, ilustracje, wykresy itp. należy zamieścić w odpowiednim miejscu w artykule, opatrując podpisem.

W wypadku materiałów nieautorskich, w podpisie należy zamieścić informację o autorstwie. Pod podpisem należy zamieścić źródło. Jeśli źródłem jest publikacja itp., należy podać pełny opis bibliograficzny (pozycję należy wpisać również do bibliografii). Należy podać także ewentualne pozostałe informacje, których zamieszczenia wymaga właściciel praw autorskich i pokrewnych do danego materiału.

Fotografie, ilustracje itp. należy przekazać jako osobne pliki, w formacie: .jpg, .gif, .bmp, .png lub .tif. Pliki powinny mieć rozdzielczość co najmniej 300 dpi (przy wymiarze w skali 1:1, tzn. jeśli na potrzeby publikacji zdjęcie ma być powiększone, rozdzielczość powinna być odpowiednio większa).

Wykresy należy przekazać jako osobne pliki, w formacie np. docx, .xls, .xlsx. Plik powinien być edytowalny (musi zawierać metadane).

Prawa autorskie

Autorzy są odpowiedzialni za uzyskanie i przekazanie Redakcji SEiA pozwolenia na publikację zamieszczonych w swoim opracowaniu materiałów ilustracyjnych i tekstowych, jeśli wymagają tego przepisy ustawy o prawie

autorskim i prawach pokrewnych (por. oświadczenie autora opracowania: https://wydawnictwo.us.edu.pl/sites/wydawnictwo.us.edu.pl/files/oswiadczenie_autora-artykul_w_czasopismie-cc.pdf; ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19940240083>).

Złożenie tekstu do druku oznacza zgodę na druk bez otrzymania honorarium autorskiego.

Redakcja zastrzega sobie prawo do ostatecznej decyzji o zakwalifikowaniu tekstu do druku.

Information for the authors

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 22, nr 1
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)

The journal calls for papers on an on-going basis, and for thematic issues – according to the schedule posted on: <https://www.journals.us.edu.pl/index.php/SEiA/index> (Call for Papers).

The volume of the text for publication as a scientific article should be between 12 and 17 pages of standardised print, the volume of the text of another type (like report, review) should be 8 pages of standardised print at most.

The text should be saved in a Word, LibreOffice Writer or OpenOffice Writer file, with the following parameters: A4 format, margins of 2.5 cm each, pages numbered at the bottom footer, 12-point Times New Roman font, spacing 1.5 lines. A new paragraph should be started with an indent (1,0 cm).

Papers in English

The required elements of the paper

Points 1e–1h and 3 apply only to articles.

1. Introductory information, placed on the first page of the paper, in the following order:

- a) author's first name and surname
- b) full original name of the centre the author represents
- c) ORCID
- d) title of the paper
- e) abstract in English (maximum 700 characters, including spaces)
- f) keywords (maximum 5 words)
- g) optionally: keywords translated into Polish
- h) in the first footnote (marked with an asterisk: *, with a reference after the article title): information on the sources of financing of the research presented in the paper (full name of the grant(s), statutory research, with precise names of institutions financing the research, time of conduct etc.)

2. Main body of the text.
3. Bibliography.
4. Biographical entry (academic degree, place of work, area of scientific interest, major publications, e-mail address). Providing a biographical entry implies consent for its publication. The editorial staff reserves the right to make non-substantial changes in the biographical entry.

Quotations

Short quotations are put between quotation marks and placed within the text of the author's disquisition.

Long quotations (more than 40 words) are written as the so-called block quotations, i.e. without quotation marks, as separate paragraphs, in smaller font (11 points), with an extra space before and after the quotation.

In justified cases short quotations may be written as block quotations.

When giving short quotations from foreign language publications, in own translations, an appropriate note information must be included.

When putting special typeface in the quotation, an appropriate note information must be included.

An omission in a quotation is indicated by an ellipsis in square brackets: [...]. A punctuation mark should be inserted before or after the brackets, according to the source.

Non-Latin characters

Cyrillic alphabets:

- bibliographic descriptions should use the alphabet of the given language; in addition, the name(s) beginning the bibliographic description should be given in transliteration:

[Belova O.W.] Белова О.В., 2001, *Славянский бестиарий. Словарь названий и символики*, Индрик, Москва.

- in references names must be given in transliteration only:

(Belova, 2001: 34)

- transliteration should be used in the author's text; where appropriate, the original text may be given at the same time;

- transliteration rules developed by the American Library Association and Library of Congress should be followed, c.f. <http://www.loc.gov/catdir/cpsd/roman.html>.

Other writing systems:

- both in biographical descriptions and in the author's text use transliterated text; where appropriate, the original text may be given at the same time;
- transliteration rules developed by the American Library Association and Library of Congress should be followed, c.f. <http://www.loc.gov/catdir/cpsd/roman.html>.

In-text citations and bibliography – general guidelines

In papers in English, sources are cited in the “author and date” system, in-text citations and bibliography are prepared in accordance with Chicago style; see *Chicago manual of style*, https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-2.html.

The bibliography may include only items referred to in the paper.

The bibliographic description of a publication is prepared on the basis of a title page. Regardless of the language of the publication, the information following the title must be given in English, using appropriate abbreviations (e.g. “ed.”, “eds.”, “transl.”, “vol.”, “no.”).

In the book, provide information about the publisher.

If the publication does not specify the year of publication, place of publication or publisher, this should be indicated by using the Latin abbreviations, respectively: “s.a.”, “s.l.”, “s.n.”.

The numbering relating to volumes, parts, notebooks, journal issue, etc. are always written in Arabic numerals, regardless of the source notation.

In English-language titles (except for the titles of journals), words are capitalised only where required by spelling rules (e.g. at the beginning of sentences, in proper names):

Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala

If a DOI has been assigned to the publication, it must be provided (in the form of a hyperlink, as the last element of the bibliographic description, ended with a full-stop):

Yates-Doerr, Emily. 2015. "Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala." *American Ethnologist* 42, no. 2: 309–323. <https://doi.org/10.1111/amet.12132>.

Bibliographic descriptions of publications by the same author are arranged chronologically. If publications appeared in the same year, successive letters of the alphabet are added to the year of publication in alphabetical order:

Święch, Jan. 2005. *Tajemniczy świat wiatraków*. Łódź: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

Święch, Jan. 2009a. "Czy maszyny mają duszę? Rzecz o personifikacji młynów wietrznych." In *Problemy muzeów związane z zachowaniem i konserwacją zbiorów. Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska, temat: Konserwacja zachowawcza i kreacja konserwatorska zabytków techniki, Szreniawa, 14–15 października 2008*, 11–21. Szreniawa: Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego.

Święch, Jan. 2009b. "Współczesne problemy kolekcjonerstwa w muzealnictwie etnograficznym." *Etnografia Nowa* 1: 45–52.

Basic models of references and bibliographic descriptions

Author's book:

(Sulima 2000, 158–159)

Sulima, Roch. 2000. *Antropologia codzienności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Translated book:

(Lahiri 2016, 178–179)

Lahiri, Jhumpa. 2016. *In other words*. Translated by Ann Goldstein. New York: Alfred A. Knopf.

Edited by:

(Clifford and Marcus 1986, 178–179)

Clifford, James, and George E. Marcus. Eds. 1987. *Writing culture: The poetics and politics of ethnography*. California: University of California Press.

A paper included in a book (specify the number of pages in the description in the bibliography):

(Blaxter 1976, 121)

Blaxter, Mark. 1976. "Social class and health inequalities." In *Equalities and inequalities in health*, edited by John Peel, J.O. Carter, 120–135. London: Academic Press.

A paper included in a journal (specify the number of pages in the description in the bibliography:)

(Robotycki 2011, 41)

Robotycki, Czesław. 2011. "Ludowe i amatorskie pisanie o historii." *Konteksty – Polska Sztuka Ludowa. Antropologia Kultury – Etnografia – Sztuka* 1(292): 40–44.

Text in a journal:

(Radziwinowicz 2020)

Radziwinowicz, Waław. 2020. "Ormianie przegrali wojnę." *Gazeta Wyborcza*, November 12, 2020.

A text published on a website (if the text has a date of publication, this should be given; it is mandatory to provide a hyperlink and the date of access):

(Bafia 2018)

Bafia, Szymon. 2018, March 17. "Konne wyścigi góralskich kumoterek na liście niematerialnego dziedzictwa kultury." Polska Agencja Prasowa. Accessed May 1, 2020. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1333611,-konne-wyscigi-goralskich-kumoterek-na-liscie-niematerialnego-dziedzictwa-kultury.html>.

Diploma dissertation:

(Jawoszek 2011, 33)

Jawoszek, Agata. 2011. *Boszniacy. Literackie narracje tożsamościowe*. PhD diss. D. Gil. Kraków: Wydział Filologiczny, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

Illustrative material

Photographs, illustrations, diagrams, etc. should be inserted in an appropriate place in the article, with a caption, according to the model (if the source is a publication, etc., a full bibliographic description should be given; the item should also be written in the bibliography):

Photo 1. Pashtuns' camp, western Pakistan (fot. J. Stolarski, July 2005)

Il. 1. Traditional costume of a married Pashtun woman

Source: Krzysztof Wolski. 1978. *Pakistan. Dzieje ziemi i państwa*, 57. Warszawa: Książka i Wiedza.

Chart 1. Respondents' native tongue

Source: Own study.

Also any other information required by the owner of copyright or related rights in the material must be included.

Photographs, illustrations etc. should be submitted as separate files, in the format: .jpg, .gif, .bmp, .png or .tif. The files should have a minimum resolution of 300 dpi (at a scale of 1:1, i.e. if the photo is to be enlarged for the purpose of publication, the resolution should be appropriately greater).

Charts should be submitted as separate files, in a format, for example, docx, .xls, .xlsx. A file should be editable (must contain metadata).

Copyrights

The authors are responsible for obtaining and submitting to the SEiA Editorial Office permission to publish the illustrative and textual materials if required under the Copyright and Neighbouring Rights Act (c.f. the paper's author's statement: https://wydawnictwo.us.edu.pl/sites/wydawnictwo.us.edu.pl/files/oswiadczenie_autora-artykul_w_czasopismie-cc.pdf; the Copyright and Neighbouring Rights Act: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19940240083>).

Submitting a text for printing means permission for printing without receiving a royalty.

The editorial staff reserves the right to a final decision to qualify the text for printing.

Papers in languages other than English

The required elements of the paper

Paper in Polish

Points 1f–1i and 3 apply only to articles.

1. Introductory information, placed on the first page of the paper, in the following order:

- a) author's first name and surname
- b) full name of the centre the author represents
- c) ORCID
- d) title of the paper
- e) optionally: title of the paper translated into English
- f) abstract in Polish or English (maximum 700 characters, including spaces)
- g) optionally: keywords translated in English
- h) keywords in Polish (maximum 5 words)
- i) in the first footnote (marked with an asterisk: *, with a reference after the article title): information on the sources of financing of the research presented in the paper (full name of the grant(s), statutory research, with precise names of institutions financing the research, time of conduct etc.)

2. Main body of the text.

3. Bibliography.

4. Biographical entry in Polish and optionally in English (academic degree, place of work, area of scientific interest, major publications, e-mail address). Providing a biographical entry implies permission to its publication. The editorial staff reserves a right to make non-content related changes in the biographical entry.

Papers in languages other than Polish and English

Points 1f–1i and 3 apply only to articles.

1. Introductory information, placed on the first page of the paper, in the following order:

- a) author's first name and surname
 - b) full original name of the centre the author represents
 - c) ORCID
 - d) title of the paper
 - e) title of the paper translated into English
 - f) abstract in English (maximum 700 characters, including spaces)
 - g) keywords translated in English
 - h) keywords in the language of the Paper (maximum 5 words)
 - i) in the first footnote (marked with an asterisk: *, with a reference after the article title): information on the sources of financing of the research presented in the paper (full name of the grant(s), statutory research, with precise names of institutions financing the research, time of conduct etc.).
2. Main body of the text.
 3. Bibliography.
 4. Biographical entry in the language of the paper and in English (academic degree, place of work, area of scientific interest, major publications, e-mail address). Providing a biographical entry implies permission to its publication. The editorial staff reserves a right to make non-content related changes in the biographical entry.

Quotations

Short quotations are put between quotation marks and placed within the text of the author's disquisition.

Long quotations (more than 40 words) are written as the so-called block quotations, i.e. without quotation marks, as separate paragraphs, in smaller font (11 points), with an extra space before and after the quotation.

In justified cases short quotations may be written as block quotations.

When giving short quotations from foreign language publications, in own translations, relevant information must be included.

When putting special typeface in the quotation, an appropriate note information must be included.

An omission in a quotation is indicated by an ellipsis in square brackets: [...]. A punctuation mark should be inserted before or after the brackets, according to the source.

Non-Latin characters

Papers in Polish

Cyrillic alphabets:

- bibliographic descriptions should use the alphabet of the given language; in addition, the name(s) beginning the bibliographic description should be given in transcription:

[Bełowa O.W.] Белова О.В., 2001, *Славянский бестиарий. Словарь названий и символики*, Индрик, Москва.

- in references names must be given in transcription only:

(Bełowa, 2001: 34)

- transcription should be used in the author's text; where appropriate, the original text may be given at the same time;
- applicable are the transcription rules in the PWN dictionary of Polish spelling, available at: <https://sjp.pwn.pl/zasady/Transliteracja-i-transkrypcja-slowianskich-alfabetow-cyrylickich;629693.html>.

Other writing systems:

- both in biographical descriptions and in the author's text use transliterated text; where appropriate, the original text may be given at the same time;
- transliteration tables concerning Greek and Hebrew alphabets are available at the website of NUKAT: <https://centrum.nukat.edu.pl/pl/warsztat/transliteracja>.

Papers in languages other than Polish and English

Cyrillic alphabets:

- bibliographic descriptions should use the alphabet of the given language; in addition, the name(s) beginning the bibliographic description should be given in transcription or transliteration, depending on the adopted rule, e.g.:

[Belova O.W.] Белова О.В., 2001, *Славянский бестиарий. Словарь названий и символики*, Индрик, Москва.

- in references names must be given only in transcription or transliteration:

(Belova, 2001: 34)

- use transcription or transliteration in the author's text, depending on the adopted rule; where appropriate, the original text may be given at the same time;
- applicable are transcription or transliteration rules appropriate for the language of the article.

Other writing systems:

- both in biographical descriptions and in the author's text use transliterated text; where appropriate, the original text may be given at the same time;
- applicable are transliteration rules appropriate for the language of the article.

In-text citations – general guidelines

SEiA sources are indicated by means of in-text bibliographic cross-references, in the format: (author, year: page number). The basis for references is the bibliography.

References to a page or pages are given after the year of publication, after a colon:

(Święch, 2005: 46, 58–59)

Names of authors or editors of one publication are separated by a comma:

(Clifford, Marcus, 1986: 178)

References concerning particular authors are separated by a semicolon. Names of authors or editors are cited in alphabetical order and the dates of publication of individual publications by the same author are cited in chronological order:

(Pisarek et al., 2017; Święch 2005, 2009a, 2009b, 2019)

If a name occurs in the text of the argument, only the year of publication and a reference to the page or pages are given in brackets:

...Jan Święch (2005: 33)...

“Ibidem”, “idem”, “thereof” etc. are not used in references.

Bibliography – general guidelines

The bibliography may include only items referred to in the study.

The bibliographic description of a publication is prepared on the basis of a title page. Information included in the publication are given in the language of the original (e.g. “red.”, “ed.”, “eds.”, “Hrsg.”, “tłum.”, “přel.”, “transl.”, “Übers.”, “t.”, “vol.”, “Teil”, “Bd.”, “nr”, “č”, “no.”, “Nr.”).

In English-language titles (except for the titles of journals), words are capitalised only where required by spelling rules (e.g. at the beginning of sentences, in proper names):

Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala

Particular elements of the description are separated with comas:

Sulima R., 2000, *Antropologia codzienności*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Book – provide information about the publisher.

Work edited by – names of the editors are given as the first element of the description;

Clifford J., Marcus G.E., eds., 1987, *Writing culture. The poetics and politics of ethnography*, California, University of California Press.

Non-autonomous publication (e.g. an article in a joint publication, journal) – the pages where the given publication is included should be specified at the end.

A text published on a website – if the text has a date of publication, this should be given; it is mandatory to provide a hyperlink and the date of access.

If the publication does not specify the year of publication, place of publication or publisher, this should be indicated by using the Latin abbreviations, respectively: “s.a.”, “s.l.”, “s.n.”.

If a DOI has been assigned to the publication, it must be provided (in the form of a hyperlink, as the last element of the bibliographic description, ended with a full-stop):

Yates-Doerr E., 2015, *Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala*, “American Ethnologist”, vol. 42, no. 2, p. 309–323, <https://doi.org/10.1111/amet.12132>.

The numbering relating to volumes, parts, notebooks, journal issues, etc. are always written in Arabic numerals, regardless of the source notation.

Bibliographic descriptions of publications by the same author are arranged chronologically. If publications appeared in the same year, successive letters of the alphabet are added to the year of publication in alphabetical order.

Within the remaining scope, follow the rules of preparing bibliographic description relevant for the language of the article.

Illustrative material

Photographs, illustrations, charts, etc. should be placed in an appropriate place in the article and provided with a caption.

In the case of non-proprietary material, the caption should provide information about the author. Place the source under the caption. If the publication is a source etc., a full bibliographic description should be provided (the item should also be written in the bibliography). Also any other information required by the owner of copyright or related rights in the material must be included.

Photographs, illustrations etc. should be submitted as separate files, in the format: .jpg, .gif, .bmp, .png or .tif. The files should have a minimum resolution of 300 dpi (at a scale of 1:1, i.e. if the photo is to be enlarged for the purpose of publication, the resolution should be appropriately greater).

Charts should be submitted as separate files, in a format, for example, docx, .xls, .xlsx. A file should be editable (must contain metadata).

Copyrights

The authors are responsible for obtaining and submitting to the SEiA Editorial Office permission to publish the illustrative and textual materials if required under the Copyright and Neighbouring Rights Act (c.f. the paper's author's statement: https://wydawnictwo.us.edu.pl/sites/wydawnictwo.us.edu.pl/files/oswiadczenie_autora-artykul_w_czaso_pismie-cc.pdf; the Copyright and Neighbouring Rights Act: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19940240083>).

Submitting a text for printing means permission for printing without receiving a royalty.

The editorial staff reserves the right to a final decision to qualify the text for printing.

Redakcja tekstów w języku polskim / Copy editing of the texts in Polish
Katarzyna Więckowska

Korekta tekstów w języku polskim / Proofreading of the texts in Polish
Adriana Szaforz

Korekta artykułu w języku angielskim / Proofreading of the article in English
Dagmara Magryta

Redakcja i korekta artykułu w języku czeskim / Copy editing and proofreading of the article in Czech
Lubomir Hampl

Konsultacja językowa / Language consulting
Gabriela Marszałek

Projekt okładki i strony tytułowej / Cover and title page design
Anna Krasnodębska-Okreglicka

Grafika na pierwszej stronie okładki / Front cover art
Krzysztof Marek Bąk

Projekt stron działowych / Division pages design
Anna U. Piłśniak

Opracowanie graficzne / Layout
Małgorzata Pleśniar

Przygotowanie ilustracji do druku i łamanie (*Soba Expedition...*) / Preparation of illustrations for printing and typesetting (*Soba Expedition...*)
Anna U. Piłśniak

Łamanie
Tomasz Kielkowski

Złożono krojami / Fonts used in the layout
Fake Smiths, Minion Pro, Myriad Pro

Redakcja SEiA i Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego składają podziękowania
Panu Profesorowi Krzysztofowi Markowi Bąkowi za udostępnienie grafiki
zamieszczonej na okładce oraz Panu Laurentowi Savoie (Paintblack Éditions),
twórcy kroju Fake Smiths, za zgodę na wykorzystanie kroju.

The editorial team and Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego would like to thank
Professor Krzysztof Marek Bąk for sharing the art used in the cover design
and Mr Laurent Savoie (Paintblack Éditions), designer of the Fake Smiths typeface,
for permission to use the typeface.

Exlibris – Krzysztof Marek Bąk

kmbakexlibris.wixsite.com/exlibris

<https://www.instagram.com/krzysztof.marek.bak/>

Paintblack Éditions

paintblackeditions.org

https://www.instagram.com/paintblack_font/

Wydawca / Publisher

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
wydawnictwo@us.edu.pl, wydawnictwo.us.edu.pl

Ark. druk. 10,5. Ark. wyd. 11,5

SEiA

Egzemplarz bezpłatny

ISSN 2353-9860

9 772353 986201

Więcej o książce

